

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 196080

UNIVERSAL
LIBRARY

प्रस्तावना

गेल्या सात पुस्तकांत पुरुषाचे धर्मकर्मांचा विचार केला, स्त्रियांची धर्मकर्म यांचा पण पुष्कळ ठिकाणी यांत समावेश झाला आहे पण मुलींच्या शाळा निराळ्या असल्यामुळे त्या शाळांत शिकविणें साठी स्त्री-धर्माचें विवेचन करणारें एक पुस्तक पाहिजे ह्मणून हें पुस्तक केलें आहे. यांत पुरुषांचें धर्माव्यतिरिक्त स्त्रियांचेच असें जें विशिष्ट धर्म आहेत त्यांचें विवेचन केलें आहे स्त्रियांनी पुरुषांची धर्मकर्मांची पुस्तकें इतर धर्मांची मिळविणेंसाठी वाचावीत, स्त्रियांचें विशेष तितकेंच या पुस्तकांत सांगणेंत आले आहेत, परमेश्वर कृपेने शाळातून धर्मशिक्षण द्यावें असें ठरलें व मुलींच्या शाळांतूनही पुस्तकें शिकविण्याचें पण ठरलें तर पुरुषांचें पुस्तकांतील स्त्रियांना अवश्य विषय काढून तें या पुस्तकांत सामिल करून निगळी पुस्तकें करतां येतील.

या पुस्तकाचें दहा भाग केलें आहेत तें खाली लिहिलें प्रमाणें.

१ नित्यकर्म—रोज करावी लागणारी कामें.

२ सण—वार्षिक करावयाचो कामें.

३ संस्कार—जन्मांत एकवेळीं करावी लागणारी कामें.

४ निषेध—ज्या गोष्टी केव्हांही करूं नयेत त्या.

५ भजन—परमेश्वरी सेवा करणेचे मार्ग,

६ व्रते—आपले मन सुधारण्याचें उपाय.

७ तीर्थयात्रा—तीर्थांचें ठिकाणची कर्तव्ये.

८ विधिव्रत—विधवांचें आचार कसें असावेत.

९ कारभार—स्त्रियांनी कारभारांत कसा भाग घ्यावा.

१० लोकोपयोगी कामें—स्त्रियांनां करतां येण्यासारखी आहेत ती.

परमेश्वरी सृष्टींत परिस्थित्यनुरूप प्रकृतीभेद आहेत व त्यांतच स्त्री पुरुष भेद हा एक आहे. यासाठी स्त्रियांची व पुरुषांची बरोबरी नाही, या दोघांत अपरिहार्य भेद असल्यामुळे यांची कर्तव्ये पण भिन्न

आहेत व त्या कंतेव्याला जरूर तसेंच शिक्षण घ्याना दण्यात याव, दोघांनाही सारखे शिक्षण देऊन एकमेकांची स्पर्धा करावयास लावणे इष्ट नाही, या समानतेचे परिणाम आतांच पाश्चात्य समाजावर दिसत आहेत, व या पाठी त्यांचा समाज शेवटी पांच चारशे वर्षांत लयास जाईल, पश्चिमेकंड इराण, असीरिया, ईजिप्त, ग्रीस, रोम या संस्कृती व समाज पद्धति या पूर्वी नामशेष झाल्याच आहेत व हल्लींची पाश्चात्य समाज रचना पण अशीच चांगल्या पायावर रचलेली नसल्याने अखेर दगा देईल इतके भविष्य आजच करणेस हरकत नाही.

पाश्चात्य समाजाचा आजचा थाट पाहून कित्येक हिंदी शहाणे त्यांचे अनुकरण करणेस इच्छित आहेत पण त्यांनी पाश्चात्य समाजाचा गेला शंभर वर्षांचा इतिहास लक्षपूर्वक पाहिला व याच रस्त्याने ही गाडी आणखी पुढे गेली तर काय होईल याचा त्याने विचार केला तर त्यास ही सुधारणा लवकर नाश पावणारी आहे असे महज दिसेल. राजव्यवहारांत सुद्धा पाश्चात्यांत अशीच सुधारणा, सुधारणा म्हणतां ह्मणतां राजा, सरदार, व्यापारी यांचे हातांत सत्ता जात जात ती हल्लीं मजुरांचे हातांत जाऊ लागली आहे व तरी सुद्धा त्या गोष्टीने नांदावी तशी शांती समाजांत नांदेल असे वाटत नाही ! अगदीं अलीकडील तत्वज्ञ बर्ट्रामसेल याने विचार करून एक समाज रचना उत्तम म्हणून सुचविली आहे व ही समाज रचना आपल्या चातुर्वर्ण्य-समाज-रचने प्रमाणे आहे. जी गोष्ट राजकीय बाबींची तीच सामाजिक बाबींची. आपली व्यवस्था अनेक वर्षांचे अनुभवांनी सुधारता सुधारतां हल्लींच्या अवस्थेत आली आहे व पाश्चात्य समाज आपल्या मागून त्याच रस्त्याने येत आहे तोच आपण तोंड फिरवून त्याचेकडे जाणे बरोबर नाही. आपली हल्लींची व्यवस्था आज पांच चार हजार वर्षे अनेक अडचणीशी झगडून जिवंत राहिली आहे व तिने या प्रमाणे आपली योग्यता काळाच्या परीक्षेत ठरवून दाख-

बिळीं आहे. या प्रमाणें अनेक आपत्तीशीं टिकणारी दुसरी समाज रचना सांपडत नाही व म्हणून ही आपली उत्तम रचना आपण सोडतां कामा नये.

पुरुष व स्त्री ही एकमेकांस पूरक आहेत. एकाच्या उणीवा दुसऱ्याने भरून काढावयाच्या असतात व या साठी त्यांच्या गरजाप्रमाणें त्यांस भिन्न प्रकारचे शिक्षण हवें. पाश्चात्य समाजांत जी अव्यवस्था व नाशाची बीजे आहेत ती या भिन्न शिक्षणाच्या अभावामुळे होत व हिंदी संस्कृती जी इतकी टिकली ती याचमुळे. हिंदुस्थानांत स्त्रिया व पुरुष यांत स्पर्धा केव्हांही नव्हती. ज्या प्रमाणें प्रत्येक जात आपआपलें काम मनापासून आनंदानें करीत आहे त्याच प्रमाणें प्रत्येक व्यक्ति पण आनंदानें आपआपलें काम करीत आहे. त्या कामाला योग्य असें शिक्षण, मनःस्थिती वगैरे प्रत्येकाला मिळत असें पण पाश्चात्यांचें सहवासापासून ही घडी बिघडूं पहात आहे व ती नीट बसविणेंसाठीं प्रत्येकानें झटलें पाहिजे म्हणजे त्यांत घराचें, देशाचें, व जगाचें कल्याण आहे !

हिंदुस्थानांतील जातीसंस्थांत जो बिघाड झाला आहे तो व्यवसाय निर्बंध नाहीसे झाल्यामुळे. एकदां बखेडा झाल्यावेळीं बलीराजानें शुक्राचार्याचें मदतीनें कांणी कसे रहावे व कोणते व्यवसाय करावे हें ठरवून निट व्यवस्था लावून दिली व त्यामुळे प्रजेला इतके सुख झाले कीं उत्तम राज्य म्हणजे बलीचें राज्य अशी ह्मण पडली. फिरून, परशूरामाचें धुमाकुळांत अव्यवस्था झाल्यावर दाशरथीरामरायाने हल्लींची जाती पद्धती लावून दिली अठरा कारखान्यांता अठरा पगड जाती नेमून दिल्या. प्रत्येक जातीची रहाणी, उत्पन्न, व्यवसाय वगैरे ठरवून टाकलें व सुव्यवस्था लावली व त्या मुळे रामराज्य ह्मणजे उत्तम राज्य अशी ह्मण पडली. याचें वर्णन महर्षी वाल्मीकी यानी याप्रमाणें केले आहे.

चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोज्यति

मुसलमानी राज्यापासून फिरून ही व्यवस्था दिली झाली व इंग्रजी राज्यांत तर हिचे निर्बंध फारच सैल झाले आहेत. हें निर्बंध हल्लीं इतके दिले झाले आहेत व ते फिरून बरोबर बसविणें इतकें अशक्य वाटत आहेत कीं महात्मा गांधी यांना सर्वांनीं अगदीं एक पायरीवर येऊन बसोवें हें इष्ट वाटत आहे व खालच्या दर्जाच्या लोकांनां वरच्या पायरीवर जाणे शक्य नाहीं या साठीं सर्वांनीं खालचे पायरीवर यावे असा त्यांचा उपदेश आहे ! सार्थी रहाणी व साधा पोषाक वगैरे त्यांचे उपदेशाचे मर्म हेंच कीं सर्वांना शक्य अशा अवस्थेंत तरी एकवाक्यता व्हावी ! उच्चासनावर सर्वांनीं बसणे शक्य नाहीं व उंच सखल आसनांनीं बखेडा माजतो ह्मणून सर्वांनीं जमीनीवर बसोवें असा त्यांचा उपदेश आहे. भगवान् रामचंद्रांनीं पुष्पक विमान कुबेराकडे परत केलें याचें कारण तरी हेंच, सर्वांना जर पुष्पक विमानाचा उपभोग शक्य नाहीं तर तो आपणाला मुळांच नको अशी त्यांची विचारसरणी होती. सुखसमाधानांनीं एकमेकांनीं रहावें यासाठीं वरच्या लोकांनीं खालची रहाणी स्वीकारावी ह्मणजे वैषम्य कमी होईल अशी ही युक्ती आहे व ही किती सफल होते हें पाहणें आहे. सत्ता हाती येईपर्यंत तरी याशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं हें उघड आहे.

व्यवसाय निर्बंध नाहींसें झाल्यानें जी स्थिती समाजाची झाली तीच स्थिती सतीचीं चाल बंद झाल्यानें घराची झाली आहे. सर्व सामाजिक सुधारणांचें मूळ हें आहे. सती जाणें बंद झाल्यानें विधवांची संख्या वाढली त्यांनीं वाय करावे असा विचार पडूं लागला व त्यापासून स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह, संकरप्रजा वगैरे अनेक दोष उत्पन्न झाले. व यापासून स्त्रीपुरुषांत स्पर्धा उत्पन्न होत आहे तरुण विधवांसाठीं सती व म्हाताऱ्या माणसां साठीं तपोवनें या दोन संस्थांची हिंदू समाजाचे पुनरुज्जीवनाला अतिशय जरूर आहे. या दोन संस्था अस्तित्वात आल्या ह्मणजे घर्गतील बहुतेक घासाघास संपेल ! ज्या घासाघिसीच्या भयानें पूर्व ऋषींनीं वेद वगैरेंची व्यवस्था केली तीच घासाघीस त्यांचे सर्व उपायांना बगल देऊन शेवटी

पुढें उभी राहिलीं आहे व घासाघीस ह्मणजे नाशाचे मूळ. जेथें घासाघीस सुरू झाली तेथें नाश हा हळूहळू आलाच ? मग ही घासाघीस एका शरीरांत असो, किंवा एका कुटुंबांत असो, अगर एका समाजांत असो अथवा एका देशांत. घासाघीसपासून त्या त्या संस्थेचा नाश ठरलेला. ही घासाघीस कमी व्हावी म्हणून तेथें प्रेमाचे वंगण पाहिजे पण हल्लीं त्याऐवजी अभिमानाची वाळु धाळण्यांत येत आहे व तिच्या घर्षणानें नाश रूढ कर होईल असें वाटते हा काळच मुळीं कलियुग. यांत तत्त्वज्ञानाचें मुख्य तत्त्व जीवन संग्राम (Struggle for existence) राजकारणांत (Struggle for supremacy) राक्षसी महत्वा कांक्षा; एका घरांत (Struggle for pceation) आचार स्वातंत्र्य, व देशांत [Struggle for free thought] विचार स्वातंत्र्य याप्रमाणें चोहोकडे कळी ' कलह ' सुरू आहे व त्यामुळें प्रपंच नीट होत नाही मग परमार्थाचें तर नांवच ध्यायला नको प्रपंच या शब्दाचा अर्थच निराळ्या योग्यतेच्या इसमांना त्यांचे त्यांचे योग्यते प्रमाणें वागवून सुव्यवस्था ठेवणे व या रितीनेंच देहप्रपंच; कुटुंब प्रपंच, राष्ट्रप्रपंच; विश्वप्रपंच चालवावयाचे असतात पण जेथें सर्वच समते साठीं भांडणार तेथें प्रपंच कशाचा व कसा करणार व करणार तरी कोण ?

भाग पहिला

नित्यकर्म

धर्म हा अवश्य पाळण्याचा असल्यामुळे धर्मांत नित्यकर्म याचा अर्थ रोज करावयाची कर्मे. पुरुषांप्रमाणेच बायकांची पण रोज करावयाची कर्मे (१) शौच (२) संकल्प (३) यज्ञ (४) भोग (५) विश्रांती; ही होत व यांत पुरुषापेक्षा बायकांचे कामांत काय विशेष आहेत हे मी येथे सांगणार आहे.

१ शौच—शौच म्हणजे स्वच्छता. शरीर हे विविक्षित परिस्थितीतच राहणारे असल्याने या परिस्थितीस अपायकारक वस्तू ते हमेशा बाहेर टाकीत असते. ही घाण शरीरांतून बाहेर पडली म्हणजे ती लांब टाकली पाहिजे. ही शरीरांत अपायकारक म्हणून बाहेर टाकली यावरूनच ती लांब टाकली पाहिजे हे उघड आहे व यामाठींच शौचाचे महत्त्व

अत्यंत मलिनः काये नवच्छिद्रसमन्वितः ।

स्नानं तस्य विशोधनम् ॥ १ ॥

सकाळी उठल्याबरोबर शौचास जाऊन यावे व तोंड चांगले धुवावे हे शौच घाण व डाग जाईपर्यंत केले पाहिजे. घाण व डाग सर्व धुवून जातील इतके या शरीराला रोज एकदा तरी धुतले पाहिजे व या धुण्याला शौचापासून प्रारंभ होऊन स्नानांत त्याची समाप्ती होते. पुरुष शरीरपेक्षा स्त्री शरीराला खांच खळगे जास्त आहेत म्हणून हे शरीर सर्व खळग्यातून चांगले धुवावे लागते व यामाठी त्यांना स्नानाला पडदपोशीची जागा बरी. पुरुषांनी लघ्वी केल्यावर ज्या प्रमाणे पाण्याने गुत्तांग धुवावे तसेच स्त्रियांनी पण केले पाहिजे व म्हणून लघ्वीला स्त्रिया पाणी घेऊन जातात व “ लघ्वीला जाणे ” या क्रियेला “ पाय घुवायला जाणे ”

म्हणतात. पुरुषांचे केंस घपन केलेले असले म्हणजे त्यांचि
 डोक्यावर घाण मांचत नाही पण स्त्रियांचे केंस सुंदरतेमाठी
 राखलेले असतात त्यामुळे त्या केंसांत घाम वगैरे घाण पुष्कळ
 माचते व ती जावी म्हणून पुरुषांचे केंस वपना ऐवजी बायका
 आठ चार दिवसा डोक्यावरून न्हातात. या डोक्यावरून न्हा-
 य्याने केंसातील घाण सर्व जावी म्हणून केसाला शिवकाई वगैरे
 लावून चोळतात. याबाबत पुष्कळ वेळां चूक होते ती. ही की
 केसाची बुडे व डोक्याची कवटी चोळावयाची गहन फक्त केसच
 चोळले जातात. यामुळे केसाचे बुडांत घाण सांचून त्यात उवा
 पडतात. बायकांना राज डोक्यावरून स्नान करावयाचे नसते
 म्हणून शॉच व मुखमार्जन झाल्यावर केसाला तेल लावून केस
 चांगले विंचरून त्याची वेणी घातली पाहिजे. विचरण्यांत केसा-
 य्या गांठी सुटल्यांत त्याचा घोंटाळा होऊं नये इतकेच नव्हे तर
 केंसाची बुडे व डोक्याची कवटीची घाण निघावी हा उद्देश आहे
 हें लक्षांत ठेवावे. वेणी घालताना फार घट्ट घाटूं नये व धुचडा
 फार उंच बांधू नये. यामुळे मानेजवळील केंसांना रग लागते
 व केव्हां केव्हां ते तुटतात सुद्धा वेणी घालताना भांग नाकासमोर
 सरळ काढावा व वेणी झाल्यावर वेणी घालणारीला नमस्कार
 करावा. वेणी घालून झाली म्हणजे सर्व तोंड चांगले स्वच्छ
 धुवावे. पूर्वीचे काजळ, हळद, कुंकू यांचे सर्व डाग साफ धुवून
 काढावे व मग नवीन कुंकू लावावे. हळद, कुंकू, काजळ हीं
 सौंदर्य वाढविणारी मंगलकारक आहेत म्हणून हीं राज सर्व कुमा-
 रिका व सवाष्णीं यानीं लावावी. विटाळशीं अगर सुतकीं बायकांनीं
 नुसते कुंकू लावावे पण वेणी, हळद, काजळ वगैरे लावूं नयेत.

ज्या प्रमाणें शरीर त्याच प्रमाणें कपडे नेहमीं स्वच्छ ठेवावेत.
 त्यानां पण डाग असूं नयेत व घाण येऊं नये. कपडे गेज धुतलेले

बापरावे. लुगडे किंवा परकरापेक्षा चोळाला व त्यांत पण खाकित जास्त घाण येणेचा संभव असतो म्हणून चोळी खाखित चांगली घांसून धुवावी. स्नानाचे वेळीं पण म्हांका व गुह्य भाग यांना चोळून धुवावे त्या शिवाय नेथील घाण जाणार नाही. नाकांत पण बोटे धाळून नाकपुढ्या स्वच्छ धुवाव्या, डोळ्याची चिपडे नीट काढावी, कानांत व कानाचे मागील भाग नीट धुवावे त्याच प्रमाणे मन पण स्वच्छ व पवित्र ठेवावे. कोणाचा द्वेष, मत्सर वगैरे मनांत असू नयेत. मन आनंदी तर चेहरा आनंदी व चेहरा आनंदी तर जगचे लाडके; असा कार्यकारण भाव आहे हें नेहमी लक्षांत ठेवावे. लोकांनीं आपणावर प्रेम करावे असे वाटत असेल तर आपण नेहमी आनंदी व हंसतमुख असावे.

आपले शरीर व वस्त्रे जशी स्वच्छ ठेवावयाची तशीच घरातील इतर मंडळीची व मुलाबाळांची पण ठेवली पाहिजेत त्यासाठीं वस्त्रे नेहमी खुटीवर अगर दांडी किंवा दोंगीवर ठेवावीत. त्यांना जमीनीवर ठोकून देऊ नयेत. रोज अंगावर घालणेचे कपडे दररोज धुवावे. अथरूप पांघरूप वगैरे कपडे उन्हांत टाकावे. बस्त्राप्रमाणेंच भांडीकुंडा पण स्वच्छ म्हणजे डाग व घाण नाही अशी रोज घांसावी. विशेषतः पाणी पिणेची भांडी ही उष्टी झाल्यानं खराब होतात. एका माणसाची तोंडाची लाळ दुसऱ्या माणसाचें तोंडास लागू नये. लाळेतून रोगाचे किंड एका शरीरांतून दुसऱ्या शरीरांत जातात. यासाठीं एकाचें उष्ट भांडें अगर ताट दुसऱ्यानें घेऊ नये. ताट भांडे वगैरे उष्ट केले कीं तें लागलीच घासून निदान धुवून तरी ठेवावे. भांडी चुलीवर ठेवली म्हणजे जळतात; अन्न, कढ वगैरेचे त्यावर डाग पडतात. ही जळ व हे डाग घासतानां लवकर जावे म्हणून भांडे चुलीवर ठेवणेपूर्वीं त्याला बाहेरून राख अगर माती लावावी. यामुळे भांड्याला करवड लागत नाही व मग जळ वगैरे लवकर घासून निघतात. स्वयंपाकाची भांडी करवड नयेत म्हणून त्यांतील अन्न

काढून घेतले कीं त्यांत पाणी घालोवें व तें पाणी तोंडाचा कांठ वगैरेवर फिरवावे म्हणजे करवडलेली सर्व शिंतें वगैरे सुटतात. जेवण झाल्यावर ताटांत पण थोडेसे पाणी घालून हात फिरवून ठेवावा म्हणजे ताट पण करवडत नाही व घासणेंस सोईचें होतें. तवा उतरला म्हणजे त्यावर चिंच किंवा अमसुलाचें बुटुक फिरवावें म्हणजे तो चांगला स्वच्छ निवता व रहातो. भाजीस चिंच घालतांना ती उन्ह पाण्यांत भिजत घालावी. मग तिचा बलक काढून भाजीत घालावा व राहिलेला चोथा बाजूस ठेवावा तो तव्यास लावणेंस उपयोगी पडेल. फोडणीच्या पळ्या, चमचे वगैरे कांहीं न करवडणेंसाठीं अशीच स्वरदारी ध्यावी. प्रत्येक ठिकाणीं नाक व डोळे ही स्वच्छता तपासणेची साधनें आहेत. डोळ्यांनीं डाग दिसतां उपयोगी नाही व नाकांनीं वास येऊ नये. चांगला वास पुष्कळदां वाईट वास लपविणेसाठीं मुद्दाम वापरण्यांत येतो यासाठीं चांगल्या वासाचें ठिकाणीं पण सावधगिरी ठेवावी. स्वच्छ म्हणजे ज्याला वास किंवा डाग मुळींच नाही तें.

स्वच्छता जशी वस्त्र व पात्र यांची ठेवावयाची तशाच ती घर व आंगण यांची पण ठेवली पाहिजे. रोज सकाळीं व संध्याकाळीं घर स्वच्छ झाडावें. झाडतांना कोपण्यांत, दरवाजा जबळ वगैरे मितीवर पण केरसुणी फिरवावी. आठ पंधरा दिवसांवर पटई पण झाडावी. कोळ्याची जाळी ही उपयोगी आहेत व अपायकारक पण आहेत. माशा, डास, घुंगुरटी वगैरे बारीक प्राणी त्यांत अडकतात व मरतात. हा कोळ्याचें जाळ्यापासून फायदा, पण तेच जाळे अन्न किंवा पाण्यांत गेले तर विषारी आहे हा त्यांत तोटा आहे त्यासाठीं ही जाळी कांहीं दिवस असूं द्यावी पण आठ पंधरा दिवसांनीं काढली पाहिजेत. ती मोठमोठी होऊन लोंबकाळू लागणे चांगले नाही. घरांतील आंगण पण स्वच्छ ठेवलें पाहिजे. आंगण रोज झाडावें, त्यांत सडा टाकावा. आंगणांत तुळशीचे वृंदावन निदान कशांत तरी झाड लावलेलें असावें व या झाडाजवळ सडा घालून रांगोळी

घालावी. आंगणांत सडा टाकतानां उंबव्यावर पोतेरे फिरवावे. घरांत येतानां पायाला लागलेली घाण पुऱ्कळदां उंबव्यावर घांसणेंत अगर झटकणेत येते ती या पातेव्याने स्वच्छ होते. उंबव्यावर पोतेरे घातल्यावर त्यावर रांगोळी घालावी. हा शुभसूचक आहे. सुतकांत मात्र उंबव्यावर रांगोळी घालू नये. दरवाजावर तोरण बांधलेलें असावें. हें तोरण निदान आंब्याचें पानांचें असणेंस हरकत नाही. पोतेरे रोज देवापाशीं, चुलीपाशीं, व जेवलेले जागीं अवश्य घालोव. जेवलेले जागचें पोतेरें चुलीपाशीं अगर देवापाशीं नेऊं नये. जेवलेलें जागीं उष्टे खरकटें अन्नरज असण्याचा संभव असतो यासाठी देवापाशीं अगोदर पोतेरें घालवें, मग चुलीपाशीं घालवें व मग जेवल्याजागीं घालवें. पोतेरे अगर सारवणावर चार रांगोळीच्या रेघा अवश्य ओढाव्या. विटाळशी बसल्याजागी विटाळ लागण्याचा संभव असतो म्हणून त्या ठिकाणीं सारवून घ्यावें. तसेच शेतखाना, मोरी, वगैरे ठिकाणीं पण विटाळ पडण्याचा संभव असतो म्हणून विटाळशा बाहेर आली म्हणजे शेतखाना अगर मोरीत पाणी टाकावें म्हणजे तेथील विटाळ धुवून जातो.

घरांतील स्वच्छतेत मोरीची स्वच्छता हें फार महत्वाचें काम आहे. दरवेळीं लघ्वी वगैरे केल्याबरोबर मोरीत हळूच पाणी टाकावें म्हणजे त्या पाण्याबरोबर सर्व लघ्वी धुवून जाते. मांडी वगैरे घासली म्हणजे पण लागलीच मोरी स्वच्छ धुवावी म्हणजे घांसून निघालेली घाण लागलीच लांब जाते. शिते वगैरे अन्न केव्हांही मोरीत टाकूं नये. हे अन्न कोणा तरी प्राण्याला खायला मिळावे व ते मोरीत गेल्याने तेथे प्राणी उत्पन्न होऊन वावरूं लागतात असे या करणेंत दोन उद्देश आहे. जेवल्यावर उष्टी काढतानां पण असेच सर्व अन्नकण गोळा करून टाकून मग शेंण लावावे व मग सारवावें. शिजविलेलें अन्न कुजते व त्यापासून अपायकारक वायू उत्पन्न होतात. यासाठीं अन्न नेहमीं गुराला घालावें. गुराचे आं-

बोणासाठी एक भांडे ठेवून त्यांत सर्व अन्नकण टाकावे व ते गुरांना चारावे. सकाळ संध्याकाळ मोरी चांगली घासून धुवोत्री. मोरीचे तोंडास जाळी असावी व त्या जाळींत अडकलेला कचरा रोज सकाळ संध्याकाळ काढावा. घरातील मोरी गावच मोरीस जोडलेली असेल तेव्हां बाहेरचे मोरीतील घाण घरांत येऊं नये म्हणून एक पाण्याचे दडपण असावे त्याची रचना खाली चित्रांत दाखविली आहे. या दडपणाचे वांक्कणांत नेहमी पाणी भरलेले रहावे.

घरचा मोरी

गावची

दडपण

यामुळे बाहेरची घाण घरांत येऊं शकत नाही. हे दडपण सकाळ संध्याकाळ पुष्कळ पाणी टाकून धुवून जाईल असे करावे व त्यांत असलेले खडे, कचरा, वगैरे जिन्नस काढून टाकावे. मोरी झाडतानां जरा खरबरीत अशा खराब्याने अगर नारळाचे शेडीने ती घासावी म्हणजे तिचे शेवाळ शेवूड, अन्नकण वगैरे साफ धुवून जातील. मोरीच्या तोंडाला जाळी बसविलेली असावी म्हणजे पाळा, कचरा, वगैरे मोरीत जाणार नाही. असला कचरा हातानीं भरून बाहेर टाकावा. अंगणा प्रमाणेंच परसू पण स्वच्छ ठेवावे. या परसांत भाज्या झाडे, फुले वगैरे लावावी. जेथें पाणी सांचत असेल तेथें अळू, केळी, कर्दळी लावाव्या. अळू, केळी, कर्दळी यांचेपाशी डास होत नाहीत व त्यामुळे सांचकले पाण्यामुळे हंव ताप लागण्याचा संभव नसतो. मुलांमाणसांनां लव्ही करणेसाठीं घरांत एके अंगास एक मोरीच असावी. भिंतीजवळ लव्हीस बसणेची चाल मोठी वाईट आहे. ही शौचाच विरुद्ध आहे. घरांजवळ मुताचे ओत्रळ हेंच डाग व त्याची घाण अशी दोन्ही यामुळे उत्पन्न होतात. घराच्या भिंती पण वर्षातून दोनदां सारवून त्यांनां सफेतां द्यावी म्हणजे भिंतीचे पग डाग व घाण जातील ही भिंतीची स्वच्छता एकदा दिवाळीचे वेळीं व एकदा शिमग्याचे वेळीं करावी.

या प्रमाणें मन, शरीर, नाक, तोंड, वस्त्र, पात्र, घर, आंगण, परसू वगैरे स्वच्छ ठेवणें यांचें नांव शौच. चार मंडळी एकत्र राहूं लागलीं कीं प्रत्येकानें हें शौचाचें नियम पाळलेच पाहिजेत. नाहीतर अपायकारक वायू उत्पन्न होऊन त्यापासून रोगराई होण्याचा संभव असतो. घराची स्वच्छता किती असावी याचे उदाहरण म्हणजे भगवान विष्णुचे घर होय. भगवान् विष्णु हे उत्तम गृहस्थाचा नमुना आहे. यांचे घर म्हणजे क्षीरसागर. क्षीरसागर म्हणजे दुधाचा समुद्र. दूध ही वस्तु पांढरी स्वच्छ असून तिला वास नसतो इतकेंच नव्हे तर त्या ठिकाणीं यात्किंचित घाण सोसत नाही. यात्किंचित घाण झाली तर तें दूध नासेल असे भय असते. इतक्या स्वच्छतेनें राहणारे भगवान् आपल्या घरीं यावे व आपणांस त्यांचे दर्शन व्हावे असें वाटत असतें. तर आपण आपले घर किती स्वच्छ ठेवले पाहिजे बरें? लक्ष्मी ही भगवान् विष्णुची पत्नी व ती पण आपणांस पाहिजे असते व ती आपल्या घरीं यावी व रहावी असें वाटत असेल त्यानें आपले घर दार, कपड्यालत्ता, भांडेकुंडे, शरीर व मन अगदीं स्वच्छ ठेवले पाहिजे. या पैकीं कोठे जर घाण असेल तर भगवान् यांची पत्नी तेथें येणें शक्य नाही. यासाठीं स्वच्छता ठेवणें साठीं आपण फार जपलें पाहिजे नव्हे जितकें जपू तितकें थोडेच आहे. ज्या ज्या वळीं आपणांस फुरसत मिळेल तेव्हां तेव्हां मनापासून परसापर्यंत स्वच्छता ठेवणेंसाठीं झटोवें.

या प्रमाणें शौचासाठीं प्रयत्न चालले म्हणजे त्यापासून आपले अंग शौचास्वांग जुगुप्सा परंरसंसर्गः ।

लपवावें व दुसऱ्याचे अंगास स्पर्श करूं नये अशी बुद्धि होते. स्वच्छता ठेवणें साठीं आपण झटत असतानां आपले शरीर किती मलीन आहे व तें स्वच्छ ठेवणें किती कठीण आहे याचा अनुभव येतो व त्यामुळे हें घाणरडे ढाग पडलेलें, अस्वच्छ शरीर लोकानां द्राखवूं नये असे वाटूं लागतें. या इच्छेपासूनच कपडे नेसणें व कपडे वापरणेंची प्रवृत्ति होते. सर्व शरी-

रात अत्यंत घाणेरडा भाग म्हणजे गुशांग व तो कितीही स्वच्छ केला तरी स्वच्छ रहात नाही हे पाहून तो झाकणेची प्रवृत्ति होत. आपण इतके जपतो तरी आपले शरीराचा जर हा स्थिती तर जे इतके जपत नाहीत त्यांचे शरीर किती घाणेरें असेट असा दुसरा विचार शौचाचे अभ्यासापासून मनांत येतो व म्हणून दुसऱ्याला शिवू नये असे वाटते. प्रत्यक्ष आपल्याच शरीराचा एक भाग जो डावा हात तो शौचाचे काम करतो म्हणून पूजा, जवण, वंगरे पवित्र कार्याति वापरणेस आपणांस संकोच वाटतो मग दुसऱ्याचे शरीर व ते सुद्धा घाणेर्या कामांत वापरले जाते हे पाहिल्यावर त्या दुसऱ्याला स्पर्श करूं नये असे साहजिकच वाटणार. कोळशाचे खाणीत काम करणारे माणसाला स्वच्छ कपडे वापरणारा इसम लांबच ठेवणार मग तो समानतेच्या किती कां गप्पा मारता हा कोळशे विक्या स्वच्छ कपडे घालून आला तरी “बाहेरसे तो खूब बनी है पर अंदरकी बात राम जाने ” असेच तो म्हणणार. खाटीक हे हमेशा गुरे मारण्याचे व चिरण्याचे काम करतात त्यामुळे त्यांच्या हृदयांत दया कमी असते हे पाहूनच अमेरिकन सरकारने खाटकानां ज्युरीत घेऊं नये असे ठरविले आहे. नातपर्य पवित्रता व स्वच्छता याचे नादी जो मनुष्य लागला तो स्पर्शस्पर्श दोष पाळू लागणारच असे झाले म्हणजे कालांतराने या स्पर्शस्पर्शाचा अतिरेक व्हायचाच. या अतिरेकासंबंधाने मात्र ठेववेल तितकी सावधानी ठेवावी बाकी स्पर्शासपस अजिबात नाडीसा करणे गैर आहे व तो एकदा दिला होऊं लागला म्हणजे हे दिलेपण कोटपर्यंत जाईल याचा पण नियम रहात नाही.

यंमार्जनोपलेपाभ्यां गृहमंडलवर्तनः ॥

स्वयंचमंडितानित्यं परिकृष्टपरिच्छदा ॥ १ ॥

संकल्प—समाज झाल्याबरोबर ज्या प्रमाणें शौच अवश्य व त्याबद्दल नियम करणेत येतात त्याच प्रमाणें समाज म्हटला की त्यांत संकल्प म्हणजे कामाची वाटणी अवश्य होय. अशी कामे वाटून वेणे म्हणजेच प्रपंच. प्रपंच म्हणजे निरनिराळ्या इसमानी आपले

योग्यते प्रमाणें कामे वाटून घेणे होय. हें प्रपंच चार आहेत. (१) विश्वप्रपंच, (२) राष्ट्रप्रपंच (३) कुटुंबप्रपंच (४) देहप्रपंच निरनिराळ्या राष्ट्रांनी आपआपल्या परिस्थित्यनुसृत जगांतील कामे वाटून घेऊन सलोख्यानें सर्व विश्व चालविणें याचे नांव विश्व-प्रपंच. प्रेसिडेंट विल्सन यांचा राष्ट्रांसंघ हा या विश्वप्रपंचाचा कर्ता होय. पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रे या प्रपंचाचे घटक होत. या खाली आपण एका राष्ट्रांत आलो म्हणजे राष्ट्रांतील निरनिराळें समाज, जाती, गण, धंदेवाले यांनी कामे वाटून घेऊन सलोख्यानें सबंद राष्ट्रांची उन्नती करणेंसाठीं झटणें. याचे नांव राष्ट्रप्रपंच राजसत्ता ही या राष्ट्र प्रपंचाचा कर्ता असते व तिच्या कर्तबगारी प्रमाणे हा प्रपंच चांगला अगर वाईट होत असतो. त्याच्या खाली आले म्हणजे कुटुंब प्रपंच होय. एका कुटुंबांत आई, बाप, भाऊ, बहीण, मुले, लेकरे नोकर, चाकर, या सर्वांनी कामे वाटून घेऊन ती सर्व कुटुंबाचें हिताचे दृष्टीनें एकोप्यानें करणें याचें नांव कुटुंब प्रपंच. घरांतील कर्ता पुरुष हा या कुटुंबातील कर्ता असतो व त्याचे योग्यते प्रमाणें त्याचा कुटुंबात दरारा असतो व त्या प्रमाणें हा प्रपंच चांगला अगर वाईट होत असतो व शेवटी देह प्रपंच. सर्वसंग-परित्याग केलेल्या संन्याशाला सुद्धां हा प्रपंच सुटत नाही. या देहांत पांच कर्मेन्द्रिये पांच ज्ञानेन्द्रिये, मन वगैरे मंडळींनी कामे वाटून घेऊन देहाचे हिताकडे दृष्टी देऊन सलोख्यानें कामें करणें म्हणजे देह प्रपंच. जीवात्मा हा या प्रपंचाचा कर्ता होय. व त्याची हुकमत जितकी चालेल त्या प्रमाणें तो चांगला अगर वाईट होतो.

वरील प्रपंचाचे विवेचनावरून हे लक्षांत आलेच असेल कीं सर्वत्र समता हा या प्रपंचाचा पाया नव्हीं. विषमता हाच प्रपंचाचा पाया होय. किंबहुना विषमता आहे : म्हणूनच प्रपंच. विषमता

नाहीशी झाली तर प्रपंचच संपला. ही विषमता प्रपंच चालवा म्हणून राजिखुषीने पत्करून त्या प्रभाणे मनापासून वागणे म्हणजे प्रपंच उत्तम करणे होय. या साठी प्रपंचाचा अभिमान धरणाऱ्या व्यक्तीनी समतेवर भर देतां कामा नये. आपआपल्या कामांत जो तो श्रेष्ठ पण मीच' हे काम कां करीन दुसऱ्यांनीं कां करूं नये असें म्हणणे गैर. जो अन्नकण डोळ्याचें ठिकाणीं जाऊन तेथें शरीरांत जन्म पावला त्यानें डोळ्याचें काम केलें पाहिजे. व तो तसे न करील तो वडस होऊन डोळ्याला वैगुण्य किंवा कमीपणा आणील. डोळ्याचा उत्कर्ष करणेचा हा मार्ग नव्हे. त्याच प्रमाणें एका जातींत जन्मल्यावर त्याच जातीचें काम उत्तम करणेच थोरपण. मी दुसऱ्या आमक्या जातीचे काम चांगले करीन. म्हणून रुसून बसण्यानें त्या जातीचा उत्कर्ष होत नाही पण उलट तिला कमीपणा येतो. असला चांगला इसम तिला उपयोगी पडत नाही म्हणून तिला कमीपणा मात्र येतो. जी गोष्ट जातीची तीच गोष्ट व्यक्तीची या साठीं कुटुंबाचे कल्याण व्हावे असें वाटत असेल तेव्हां बायकांनीं पुरुषांची, मुलांनीं, आई-बापांची, नोकरांनीं धन्यांची स्पर्धा करूं नये. यजमान किंवा कर्ता वाईट मिळाल्यानें थोडे नुकसान होईल पण स्पर्धेने त्यापेक्षां जास्त नुकसान होईल. यासाठींच प्रल्हादानें आपल्या बापानें दिलेल्या सर्व शिक्षा आनंदानें भोगल्या. व कुटुंब नाश होऊं दिला नाही, पण बिभीषणानें रामाला मिळून सगळ्या लंकेचे वाटोळे केलें. या पौराणिक कथापासून आपल्याला फार बोध घेणेसारखा आहे. याच प्रमाणें एका कुटुंबातील बायकांनीं कामे वाटून घेऊन जी भागाला येतील तीं कामे मुक्ताख्यानें व आनंदानें करावीत.

पहिल्यानें प्रत्येक कुटुंबांत कोणी तरी एक, सर्वांत श्रेष्ठ अशी ठराविणेत यावी व तिचे आज्ञेत इतर सर्वांनी वागावे. मोठ्या बायकांनी जास्त श्रमाची कामे पत्करावी व लहानांनी कमी श्रमाची घ्यावी. शक्ति पाहून त्याप्रमाणें लहान मोठी कामें वाटार्वी. उदाहरणार्थ पाय धुवावयाला पाणी देणें, स्नानास पाणी देणे, धोतर चुणून देणे, पुजेचे साहित्य करणे, संध्येस मांडणें, पाने घेणे, तूप, भाठ वगैरे पदार्थ वाढणे ही कामे लहान मुली, सुना यांनी करावी. पाणी भरणें, स्वयंपाक करणें, वाढणे, भांडी घासणे दळणे, कांडणे ही कामे मोठ्या बायांनी करावी. सगळ्यांत पोक्त-बाई अगर शहाणी असेल तिणें स्वयंपाक करणे व धान्य निसणें ही कामे घ्यावी. ही कामे फार महत्वाची व नाजूक आहेत. जिला अक्कल कमी, व शक्ति जास्त तिणें भांडी घासणे, दळणे, कांडणे ही कामे करावी व जिला अक्कल कमी व शक्ति पण कमी तिणें झाडणे, लोटणे, कपडे धुणे ही कामे करावी. मुलांचे संगोपन वगैरेची हीच स्थिती. जास्त शहाणी असेल तिणें मुलाला खायला घालणे, औषध घालणे ही कामे करावी. जास्त शक्तिमान तिणें कपडे धुवावे व मुलाला खेळवावे व कमी शक्तिवान तिणें मुलाला निजवावे. घरांत दोघे नवरा बायकोच असतील तेव्हां त्यांनी पण याच प्रमाणें आपसांत कामाची वाटणी करावी. शक्ति अक्कल, वेळ, ऐपत ही पाहून या प्रमाणें कामांची वाटणी केली म्हणजे त्या त्या व्यक्तिला ती ती कामें करणें सोईचे होते, कामांचा गोंधळ होत नाही. जी ती व्यक्ति आपले सवडी प्रमाणें आपले सोई प्रमाणें ती कामें वेळचेवेळीं करणेबद्दल झटत रहाते. व एकंदर कुटुंबाची व्यवस्था नीट रहाते. एका कुटुंबांत जोडणारी व तोडणारी अशा दोन शक्ति असतात. मोठी माणसे ही जोडणारी शक्ति व लहान मुले ही तोडणारी शक्ति व जी गोष्ट

परमेश्वराला घडविणे असेल त्या प्रमाणे यापैकीं एक अगर दुसरी शक्ति तो जास्त ठेवतो. धनिकांना सहसा मुलें नसतात याचे कारण हेच धनिकांचें घरांत परमेश्वराला जोडणारी शक्ति जास्त इष्ट असते व तोडणारी नसते म्हणून तेथें मोठी माणसे जास्त व मुले कमी असतात. गरीबांचें घरांत मोडावयाचेच जास्त असते म्हणून तेथें मुलें रगड असतात. यावरून पाहिलें म्हणजे प्रत्येक घरांत परमेश्वर काय व कसें घडवून आणतो हें दिसते. परमेश्वरचें मनांत धनिकांचे घर मोडावयाचे आले ह्मणजे तेथें मुलें नसतात ह्मणून परमेश्वर रोगांची योजना करतो व मग आजारीपणामुलें जिनसा अव्यस्थेमूळें नाश पावूं लागतात. तसेंच गरीबांचें घरांत जोडणी करणे असेल तेव्हां मृत्यु संख्या वाढवून तोडणारी शक्ति कमी करणेंत येते. यासाठीं मुलाबाळांनीं कांहीं वस्तु मोडली, तोडली, हरवली तर फार रागावूं नये. त्यानां नीट शिकविणें-पुढे रागवावे. रागावणे ह्मणजे एक शापक्रिया आहे व हिच्या मुलें कुटुंबाचे स्थैर्य आरोग्यावर घातुक परिणाम होतो ही गोष्ट नेहमीं नजरेसमोर ठेवावी. विशेषतः अन्न, पाणी औषध वगैरे देतानां मुळांच रागावूं नये. रागावल्यानें आपण देत असलेले अन्न विषा. प्रमाणें मारक होते. आपण स्वतः सुद्धा अन्न, पाणी किंवा औषध घेतानां रागावूं नये. जेवतानां रडूं नये ह्मणून शास्त्रकार सांगतात ते याच साठीं. रडूं आवरत नसेल तर उठून एका बाजूस जावे, मनमुराद रडावे, मग हात पाय व तोंड धुवून भोजनास बसावें. अन्नखाणे ही क्रिया अतीशय जबाबदारीची आहे. कारण त्या अन्नापासून सर्व शरीर व त्यापासून बुद्धि व कर्मे हो. णार यासाठीं हें अन्न फार जपून काळजीपूर्वक केले पाहिजे. माल, मसाला काळजीपूर्वक निवडून घ्यावा, तो काळजीपूर्वक शिजवावा, तो प्रेमानें वाढावा व आनंदानें खावा ह्मणजे त्या

पासून उत्कृष्ट शरीर बनते व त्यापासून उत्कृष्ट कर्म निर्माण होऊन कल्याण होते व या सर्व क्रिया बायकांचे हातून व्हावयाच्या झणून त्यांच्यावर जबाबदारी फार मोठी आहे.

आपल्यात 'अन्नमयप्राण व प्राणमय पराक्रम' अशी म्हण आहे. हालचाल करण्याची शक्ति याचे नांव प्राण व ही अन्नमय म्हणजे अन्नाची बनलेली आहे. जशा प्रकारचे अन्न खावे तशा प्रकारची हालचाल कर. ण्याची शक्ति माणसांत येते. प्राणमय पराक्रम झणजे जशी त्याची हालचाल करण्याची शक्ति असेल तसा त्याचा दुसऱ्यावर पगडा बसतो. पराक्रम झणजे दुसऱ्यावर पगडा, एकंदरीत माणसाचा दुसऱ्यावर पगडा बसण्यासाठी चांगले अन्न त्याला मिळाले पाहिजे. चांगले अन्न झणजे पुष्कळ मौल्यवान् भारी किमतीचे किंवा घृतकुल्या मधुकुल्या म्हणजे तूप साखरेत घेऊलेले ते नव्हे. साधे स्वस्त पण स्वादिष्ट रुचकर पचायला हलके अंगाला लागणारे ते चांगले अन्न. चांगला चाकू किंवा चांगला घोडा म्हणजे जो चाकू आपले काम उत्तम करतो, जो घोडा आपले काम उत्तम करतो तो. चाकूने जिन्नस कापावयाची असते, घोड्यावर बसून जावयाचे असते तेव्हा जो चाकू जिन्नस शटकन व नीट कापतो तो चांगला चाकू किंवा जो घोडा पुष्कळ लांब व जलद जातो तो चांगला घोडा. तसेच अन्नाने मनुष्याचे शरीर तृप्त व पुष्ट व्हावयाचे असते म्हणून जे अन्न शरीराला तृप्त करील व पुष्ट करील ते चांगले अन्न गीतेत भगवंतानी पण चांगल्या अन्नाचे हेच गुण सांगितले आहेत.

आयुः सत्त्व बलारोग्य सुखप्रीति विवर्धनाः

रस्याः स्निग्धाः स्थिराः हृद्याः आहाराः सात्विकाप्रियाः ॥ १ ॥

उया अन्नाचे योगाने आयुष्य वाढते, कंटकपणा येतो, शक्ति वाढते, रोग होत नाही सुख वाढते, प्रेम वाढते असे रुचकर, ओषट, घट्ट व आवडणारे जे अन्न ते चांगले अन्न तात्पर्य धान्य चांगले झणजे अक्षत किडीने न खाल्लेले ध्यावे, त्यातील खडे, माती वगैरे काढावे, मग ते नीट शिजवावे व त्याचा मऊपणा जाण्यापूर्वी नीट चावून सावकाश खावे झणजे ते

चांगले जेवण. मग हे जेवण कोरडी भाकरी, किंवा नुसती आंबील अथवा साधी भाजी किंवा ताजी गोड फळे असली तरी चालेल पकान्न ह्मणजे तूप साखर घातलेले अन्न हे चांगले वाटेल पण हे चांगले नव्हे. तूप व साखर या दोन्ही जिनसा मेंदूला उत्तेजन देणाऱ्या आहेत म्हणून मेंदू त्या जिनसा पाहिजे म्हणतात पण नुसते मेंदू म्हणजे शरीर नव्हे व यासाठी आपण या शरीरातील अधिकाऱ्यांचे नादी लागू नये. पदार्थ रुचकर असावा पण त्यांत साखर फार असू नये. तो ओषट असावा पण त्यांत तूप फार असू नये. या जिनसा माफक असाव्या म्हणजे ते चांगले अन्न. ही अन्नाची गोष्ट आयानी फार लक्षांत ठेवावी व या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केल्यानेच हल्लींची क्षीणावस्था मुलांना आलेली असते. दूध हे परमेश्वराने पूर्ण अन्न निर्माण केले आहे. हे जितके गोड तितकेच गोड अन्न पाहिजे. दुधांत साखर घालणे बरोबर नाही. साखर घालणे म्हणजे जिभेचे चोचले पुरविणे व मेंदूच्या तंत्राने वागणे होय. अशक्त पोराला पारळ्या गाई म्हशीचे दूध पचत नाही म्हणून त्यांत पाणी घालावयाचे असते व या पाण्याला रुची येण्यापुरती साखर घालायला वैद्यशास्त्र सांगते. पण दुधांत पाणी न घालतां ते उलट चांगले आटवून त्यांत आणखी साखर घालून बासुंदी करणे म्हणजे मेंदूचे लाड पुरविणे नव्हे तर काय ? खऱ्या अन्नाला ही साखर नको. नुसते दूध जितपत गोड असते तितपतच गोड अन्न असायला पाहिजे म्हणजे ते उत्तम अन्न. यासाठी आयाबहिणोनो मेंदूचे चोचले पुरवून शरीरांत अधिकाऱ्यांचे प्रस्थ माजवू नका. जीवात्म्याचे ताब्यांत सर्व शरीर चालले पाहिजे. अधिकारी शिरजोर होऊन त्याला बाजूला साखून त्यानचि सर्व सत्ता बळकावून बसणें एकंदर शरीराचें दृष्टीनें घातक आहे. सर्व शरीरांत मेंदूचाच खर्च जास्त असतो व त्यांत त्याचे प्रस्थ माजवून शरीराचे दिवाळे काढणें चांगले नाही. आपण हल्ली पाहिजे त्यापेक्षा जास्त अन्न खातो व असे करून सुद्धां पाहिल्या लोकां प्रमाणें पुष्ट नाही याचे कारण हेच. नेहमी विचार, चिंता मनोराज्ये यांत

अन्नाचा कितीतरी खर्च होत असतो व त्यामुळे तितके अन्न शरीराच्या इतर भागाला मिळत नाही ' राजा कालस्यकारण ' ही म्हण सर्वथैव खरी आहे. हिंदुस्थान सरकारची जी स्थिती तीच आपल्या घराची व तीच आपल्या शरीराची. इंग्रज अधिकाऱ्यांना देण्यात इतके पैसे खर्च होतात की देशांत उपयुक्त कामे करता येत नाहीत. चैनीत इतके पैसे खर्च होताना की घरांत पोढभर अन्न अंगभर वस्त्र मिळत नाही. मेंदूचे चोचले पुरविणेत इतके अन्न खर्च होते की हाता पायाला ताकद नाही व या सर्वांवर एकच असहकारितेचा उपाय आहे.

राजकारणांत इंग्रज अधिकाऱ्यांचे तंत्राने वागू नये व ते होतील तितके कमी करणेचा प्रयत्न करावा तसेच घरांत जितक्या कमी करता येतील तितक्या चैनीच्या जिनसा कमी कराव्या. व शरीरांत पण जितके साधे रहातां येईल तितके राहून पुष्कळ कष्ट करावे. असे हे असहकारितेचे तप आहे. या तीन गोष्टी तीन माणसांनी कराव्याच्या आहेत. राजकारणांत प्रमुख भाग पुरुषांनी घ्यावा; घरांत प्रमुख भाग बायकांनी घ्यावा व शरीरांत प्रमुख भाग पोरानी घ्यावा. या प्रमाणे कामांची वाटणी करून आपण कामाला मनापासून लागलो तर आपणाला हटकून यश येईल. या कामांत एकमेकांनी एकमेकांस मदत केली पाहिजे. माझे एक स्नेही वर्षाचे काठी दोन तीन हजार रुपयांचे उत्पन्न असलेले आहेत. त्यांचे घरी दोन दिवस मला राहण्याचा प्रसंग आला तेव्हां मी पाहिले की त्यांची मुले नमस्कार वगैरे घालीत नाहीत व फार अशक्त आहेत. तेव्हां मी मालकाना प्रश्न केला की तुमची मुले मेहनत कां करीत नाहीत तेव्हां ते म्हणाले त्यांना मेहनत सोसत नाही. मी म्हटले ती दूध पितात का तेव्हां ते हणाले अहो आठ आणे शेर दूध आह. इतके महागाईचे दूध मुलांना कसे पाजणार. त्यावेळी मी म्हटले की या मुलांचे मखमालीचे कपडे व जरीच्या टोप्या विकल्या तर यांना एक वर्षभर दूध पिता येईल व शरीर मजबूत असणे हे चांगल्या कपड्यापेक्षां इष्ट नव्हे कां.

तात्पर्य आपण हल्लीं दागदागीनें, कपडेलत्ते, नाटके मोटारी यांत इतके पैसे खर्च करतो कीं दूध पिण्यास आपणांस मिळत नाही मागे मी ज्यांना पोटभर खाऊन ऐपत असेल त्यांनीं खुशाल दागदागीनें वगैरे करावे असें म्हणत असे पण गेल्या दहा पांश वर्षांचे अनुभवानें माझे ते बदलले आहे ज्यांना ऐपत असेल त्यांनीं सुद्धां या चैनी करूं नयेत असें मी आतां ह्मणतो व याचे कारण असे की जग हे देखावेखी चालते व ऐपत आहे तो चैन करूं लागला म्हणजे त्याचे पाहून ऐपत नाही तो पण चैन करूं लागतो सबब सर्वांनीच चैन सोडावी असें माझे मत आहे व महात्मा गांधीचे पण हेच मत आहे. याप्रमाणें आपण चैन सोडली तर सर्वांनां सुखानें आनंदांत रहतां येईल. ही चैन बंद करण्याचें पुष्कळ काम बायकांनां करतां येणे सारखे आहे व म्हणून या ठिकाणीं या गोष्टीचा इतका विस्तार केला. पहिले बाजीराव विंवा शिवाजी महाराज हे प्रधान व राजे होते तरी भाकरी व हुरडा खारून निर्वाह करीत व यामुळें त्यांचे वर्तन पाहून इतर लोक पण तसे वागत. साध्या रहाणीनें लोकांत स्पर्धा नव्हती व त्यामुळें सर्व लोक सुखी होते. चैनीने मोंगलांचे राज्य बुडाले ही गोष्ट त्या वळचे लोकांचे डोळ्या सभोर होती पण पुढें सवाईमाधवरावांचे वेळीं पेशव्यांचे घरांत चैन शिरली ती या दुष्काळाचे दिवसांत सुद्धां आपल्या घरांतून बाहेर पडत नाहीं याला काय करावे आतां लंबक फिरून परत फिरत आहे पहावे काय हाते ते तात्पर्य भगीनीनों तुम्हाला येथें इतकेंच सांगावयाचें कीं अगदीं साधे अन्न पण काळजी पूर्वक तयार करून आनंदानें मुलाबाळांनां घाला म्हणजे ती चांगली पुष्ट होतील.

अन्नासंबंधानें दुसरी गोष्ट सांगावयाची ह्मणजे ते सहज पचणारे व चांगले शिजलेले असावे तसेंच ते वेळेवर मिळावे. पचण्याला कठीण असें अन्न खाऊं नये तसेंच

पचण्यास सोपे अन्न पण भलल्या वेळीं खाऊं नये. गरीबीमुळे ज्यांना वेळेवर अन्न मिळणे शक्य नसेल त्यांची गोष्ट निराळी पण सर्वांनी नियमित वेळीं नियमित आहार करणेचा प्रघात ठेवावा. अगोदर चांगली भूक लागल्या शिवाय खाऊं नये व नेमल्या वेळीं रोज खाण्याची संवय ठेवली ह्मणजे त्यावेळीं नेमकी भूक लागते. अनियमितपणा नसाव तसःच अतिनियमितपणा पण चांगला नाही. “ कालस्य कुटिलागतिः ” काळ हा वांकडा वांकडा चालणारा आहे व त्याशी टक्कर मारतां येईल इतका थोडासा अनियमितपणा पण पाहिजे व यासाठी दर आठ दिवसांत एखादा उपवास करावा. जेवणांत जास्त खाण्यापेक्षा थोडे कमी खावे ह्मणजे बरे. काळ वांकडा असला तर तो कांही अन्नांत आपणांस बुडविणार नाही तर तो वांकडा झाला तर आपणांस अन्न देणार नाही व यासाठी आपण तयार असले पाहिजे. काळाशी टक्कर देणेसाठी जी तयारी करावयाची ती अशी पाहिजे. व्रते वगैरे करून कष्ट सोसावयाचे ते याच साठी. सुख येऊन अडचण झाली असें कधीं होत नाहीं. सुखाचा उपभोग आपल्या ताव्यांत असतो तसा दुःखाचा नसतो. व म्हणून दुःख सोसण्याची नेहमीं तयारी ठेवावी लागते. तपाचरण पण या साठीच आहे दिवसभर काम करण्याची संवय असणें चांगलें, तपाचरणा पासून फायदा तो हाच कीं सुख आले तरी ठीक व दुःख आले तरी हरकत नाही. पत्ते खेळणाऱ्या मुलाला अभ्यास करणें, गाडीत जाणाराला पायी जाणे, सुप्रास अन्न खाणाराला पकान न मिळणें जसें कष्टप्रद आहे तसेच अभ्यास करणाऱ्या मुलाला खेळणे पायी चालणाराला गाडीतून जाणें साधे अन्न खाणाराला पकान्न मिळणे नाही यासाठी काळाशी टक्कर देणे करतां अनियमितपणाची संवय ठेवणें ती दुःखाचे बाजुला असावी. आपणांस पोटभर अन्न मिळत असले तद् एक दिवस पोटभर न खाण्याचा नियम ठेवावा. आपणांस रोज गोड अन्न मिळत असले तर एक दिवस गोड न खाण्याचा नियम ठेवावा. रोज नोकर मिळत असले तर एक

दिवस नोकराकडून काम न करविण्याचा अगर नोकराशिवाय आपण स्वतः करण्याचा नियम ठेवावा, रोज वाहन मिळत असले तर एक दिवस पायी जाण्याचा नियम करावा, रोज बाजारांतील तयार जिनस आणीत असलो तर एक दिवस घरीं ती जिनस तयार करून वापरण्याचा नियम ठेवावा. आपल्या शास्त्रकारांनीं सांगितलेल्या नानाव्रतांचा, नानानियमांचा हेतू यावरून स्पष्ट होईल. अमुक दिवशीं अमुक करूं नये, तमुक वारी तमुक करूं नये, अमक्या तिथीला असें वागावें या नियमांचा उद्देश तपाचरणानें काळाशीं टक्कर देणेचा असतो व यासाठीं हें नियम नीट पाळावे.

यज्ञ—मनुष्य प्राणी हा विचार करणारा प्राणी आहे. इतर सर्व जगांत माणसांचा विशेष म्हणजे हाच. मनुष्य प्राणी विचार करूं लागला म्हणजे त्याला जगांत जिकडे तिकडे सर्व वस्तू आपल्यावर एक सारखे उपकार करीत आहेत असें त्याला दिसते. तेजावांचून माणसांचे चालवयाचे नाही व सूर्य व अग्नी हे त्याला ते तेज स्वतः शिज सोसून देत असतात. स्वतःला जाळून घेऊन लांकडे, तेल वगैरे जिनस माणसाला प्रकाश, उष्णता वगैरे देतात. वायू वांचून माणसांचे घटकाभर चालणार नाही व हा वायु स्वतः स्वच्छ राहून माणसाला सुख देत असतो. माणसानें घाण केली तर ती वाळवून तो त्याला त्रास होऊं नये असे करतो. पाणी तर माणसांचें जीवनच आहे त्याबद्दल विशेष स्पष्टीकरण करणेची जरूर नाही व पृथ्वी नसेल तर माणसाला पाऊल सुद्धा टाकतां येणार नाही. संसारांतील सर्व वस्तूनां मूळ पृथ्वी आहे खाणी, झाडे, घर, वगैरे सगळ्या वस्तू पृथ्वीवांचून अशक्य व म्हणून अर्थशास्त्रांत जमीनीला अत्यंत महत्त्व आहे. सर्व भोग्य वस्तु जमीन, भांडवल व श्रम या तीन गोष्टीपासून होतात पण त्यांत जमीन नसली तर दुसऱ्या दोन व्यर्थ आहेत व नुसती जमीन दुसऱ्या दोन वांचून काहीं तरी उत्पन्न करूं शकेल. झाडे व वनस्पती माणसांनां अन्न पुरवितात इतकेंच नव्हे तर

माणसांनी आसोच्छवासांनी वाईट केलेली हवा झाडें फिरून शुद्ध करून माणसांना देतात. पशु पक्षी हें माणसांनां दूध व वस्त्रे पुरवितात, घाण नहिशी करतात व माणसे यांचा अन्नाकडे पण उपयोग करतात. उबदार कपडे पशुपक्षाशिवाय शक्य नाहींत. या प्रमाणें अन्नासाठीं वनस्पती व वस्त्रासाठीं प्राणी माणसांना अवश्य आहेत. माणसे तर समाजाची व्यवस्था लावून आपले अनुभव मांडून ठेवून माणसांच्या किती तरी उपयोगी पडतात. याप्रमाणें जगांतील सर्व वस्तु आपल्यावर किती उपकार करीत आहेत हे पाहिल्यावर जो कृतज्ञतेच्या ओझ्याखाली वाकणार नाहीं तो माणूसच नव्हे.

जगांतील वस्तु याप्रमाणें क्षणोक्षणी आपल्यावर उपकार करीत आहेत हें पाहिल्यावर त्यांचे अंशतः तरी यथाशक्ति उतराई होण्यासाठीं माणसानें झटणें अगदीं साहजीक आहे व या उपकाराचें उतराई होण्याचे प्रयत्नाला स्वार्थत्याग निवा यज्ञ असें म्हणतात. असा यज्ञ पांच प्रकारांनीं करतां येतो. (१) द्रव्ययज्ञ, (२) तपोयज्ञ, (३) योगयज्ञ, (४) स्वाध्याय यज्ञ, व (५) ज्ञानयज्ञ असें हे यज्ञांचें पांच प्रकार आहेत. आपली वस्तु दुसऱ्याला देणें याचे नांव द्रव्ययज्ञ. कर, वर्गणी, दान, निष्का वगैरे सर्व द्रव्ययज्ञ आहेत. दुसऱ्यासाठीं आपण कष्ट करणे याचे नांव तपोयज्ञ. सेवा करणेंचे सर्व प्रकार यांत येतात. आपल्याला येत असलेली कला अगर कसब दुसऱ्यांस शिकविणे याचें नांव यागयज्ञ. आपल्याला येत असलेली विद्या दुसऱ्यास शिकविणें याचें नांव स्वाध्याययज्ञ. कोणतेही काम करतां येऊन त्याचे सांगोपांग स्पष्टीकरण करतां येणे याचें नांव विद्या. नुसते काम करतां येणे याचे नांव कला. कला मुक्याला शिकविता येईल पण विद्या त्याला शिकवितां येणार नाहीं. नुसते तोंडानें सांगता येणे याला सुद्धां कित्येक विद्या म्हणतात. आपण परमात्म्याचा साक्षात्कार करून घेतल्यावर तसा साक्षात्कार दुसऱ्यास करून देणे म्हणजे ज्ञानयज्ञ. ज्ञानयज्ञ फक्त सगुरुच करूं शकतात आपल्यावर जगांत उपकार करणारे

पांच इसम आहेत. देव, ऋषि, पितर, मनुष्ये व भूते हे ते पांच इसम होत. या पांचाचे उपकारांचे उतराई होणेसाठी पांच यज्ञ शास्त्रकारांनी रोज करावे ह्मणून सांगितले आहेत. देवांची पूजा वगैरे करून त्यांचे उपकार स्मरणे हा देवयज्ञ. नवीन ज्ञान संपादन करणे व दुसऱ्यास शिकविणे हा ऋषियज्ञ किंवा ब्रह्मयज्ञ. वाडवाडिलांचे स्मरण ठेवून त्यांनी घातलेले कुलाचार पाळणे, त्यांचे श्राद्ध करणे हा पितृयज्ञ. माणसांना भिक्षा. माधुकरी वगैरे घालणे याचे नांव मनुष्ययज्ञ व गाईला गोम्रास, कुत्रे, कावळे यांना काकबळी, तुळस, उंबर, यांना पाणी वगैरे घालणे याचे नांव भूत यज्ञ. असे हे पांच यज्ञ प्रत्येक माणसाने अर्थात् गृहस्थाने केलेच पाहिजे. व त्यांस या कामी मदत करणे हे त्यांच्या कुटुंबातील माणसांचे पवित्र कर्तव्य होय.

यज्ञ ह्मणजे काय हे याप्रमाणे पाहिल्यावर बरील पांच व पांच मिळून दहा प्रकारांपैकी आपल्याला होईल त्या प्रकारचा यज्ञ प्रत्येक स्त्रीने रोज करावा. काही तरी परोपकाराचे कृत्य केल्याशिवाय झोपी जावयाचे नाही असा प्रत्येक स्त्रीने निश्चय केला पाहिजे. गरीबी, अत्यंत गरीबी असली तर द्रव्ययज्ञ करता येणार नाही पण बाकीचे चार यज्ञांचे प्रकारांपैकी कोणचा तरी प्रकार शक्य असेलच. कोणाला सुईणपणा करता येईल, कोणाला रोग्याला औषध देता येईल, कोणाला आंधळ्याला रस्ता दाखविता येईल, कोणाला गाणे म्हणायला शिकविता येईल, कोणाला लिहायला वाचायला शिकविता येईल याप्रमाणे अनेक प्रकारांपैकी कोणत्या तरी प्रकाराने दुसऱ्याचे उपयोगी प्रत्येक स्त्रीला पडता येईल. दुसऱ्याचे दाणे फुकट दळून देणे, दुसऱ्याचे घर सारवणे, दुसऱ्याची धुणी धुणे, दुसऱ्याच्या घरी पाणी भरणे या सारखी कामे तर पुष्कळांना करता येतील मात्र अशी कामे करताना ज्याची आपण अशी कामे करतो ती व्यक्ति पण अशाच कोणत्या तरी रीतीने दुसऱ्याचे उपयोगी पडते की नाही हे पहावे व तिला तसे करायला लावावे. धर्मार्थ सूत काढणे,

कपडे शिवणें, कापड विणणें, तयार जिनसा घरोघर नेऊन विकणें अशा किती तरी रीतिनीं एकमेकांनां एकमेकांच्या उपयोगी पडतां येईल. शेतांत जाऊन काम करणें, देऊळ झाडून स्वच्छ ठेवणें, तेथें पांथी पुराण वाचणें, गावांतील रोगी, अनाथ याची विचारपूस करणें, रस्त्यातील दगड उचलून टाकणें, त्यांत पडलेले खडे बुजणें, देवळावर उगवलेले गवत काढणें वगैरे कामें पण करतां येतील. आपला देश दरिद्री होत चालला आहे अशा वेळीं प्रत्येक स्त्री, पुरुष, मूल यांनीं जर त्यासाठीं रोज काहीं तरी करण्याचा नियम केला तर वर्षाकांठीं लोकांना आश्चर्य वाटेल इतकें काम होईल अशा रातीनें प्रत्येकजण परोपकार करणें साठीं शट्टू लागला तर हे ' कली-युगच ' राहणार नाही तत्काळ हे ' कृतयुग ' होईल. जो तो आपापले कर्तव्यकर्म नीट करीत आहे असा जो काळ त्याला कृतयुग म्हणतात.

असो कृतयुग करण्या इतक्या पल्याला जरी आपण आजच गेलो नाही तरी रोजच्या व्यवहाराच्या दृष्टीनें पुरुषानें जसे पंचमहायज्ञ करावयाचे तसें बायकांनां काय करावयाला येईल हे आपण पाहूं शास्त्रकार बायकोला पुरुषाचाच एक भाग समजतात म्हणून त्यांनीं बायकां करतां पंचमहायज्ञाची व्यवस्था सांगितलेली नाही पण बायकांनां कशा प्रकारे यज्ञ करतां येतील हें मी वर सांगितलेच आहे व घरांतले घरांत त्यांना स्वतः काय करतां येईल हें आपण पाहूं. स्वयंपाक करतानां काहीं धान्याचें दाणे चुलींत टाकणें हा एक बायकांनीं करावयाचा वैश्वदेवच आहे धान्य निवडतानां, पाखडतानां, चाळतानां, चिरतानां वगैरे जो निरुपयोगी धान्याचा भाग निघतो तो केरांत किंवा उकीरळ्यांत न टाकतां तो कोणातरी गुराढोराचे पोटांत जाईल अशी व्यवस्था करणें हें पंचसुना दोषासाठीं केलेल्या प्रायश्चित्तारखेच आहे. घरांतील काम स्वतः मन लावून करणें हा सुद्धा यज्ञच आहे. बायको घराला चांगली जपत असली तर नवऱ्याचे हातून तितक्याच उत्पन्नाचे जास्त काम होईल व या जास्त कामाचे श्रेय बायकोला आहे व म्हणूनच नवऱ्याचे अर्धे पुण्याची बायको

वांटकरीण शास्त्रकारांनीं ठरविली आहे. पुरुषाचे हातून गृहस्थ धर्मांत जे पुण्यकर्म घडते ते त्याला बायको आहे म्हणूनच घडते. बायको असल्यामुळे त्याची पुष्कळ मेहनत व दगदग वाचते व त्यामुळे त्याला आपली ही वाचलेली शक्ति दुसऱ्या कामाकडे लावतां येते. बायकोमुळे तो पुष्कळ दुर्व्यसनापासून अलिप्त रहातो व यामुळे पण त्याचे पुष्कळ द्रव्य वाचते व ते त्याला सत्कार्माकडे लावतां येते. यासाठीं आपल्याला पंचमहायज्ञ सांगितले नाहीत म्हणून वाईट वाटणेचे कारण नाही. त्यांनीं आपले घरकाम उत्तम प्रकारें केलें म्हणजे नवरा करतो त्या पुण्यकर्मावर त्यांचा हक्कच उत्पन्न होतो. मुलांची जोपासना करणें, त्यांच्यासाठीं खस्ता काढणें, त्यांना शिक्षण देणें हीं कामें बायकांना करावयाची असतात व त्यांत पण त्यांच्या हातून यज्ञ घडत असतो गर्भधारण करणे हा सुद्धा यज्ञच आहे.

हिंदाशास्त्रकार होताहोईतो आपले काम दुसऱ्यास सांगू नये या मताचे आहेत. शिष्य किंवा सेवक यानें न सांगतां मनांतला आशय ओळखून मुक्ताव्यानें काम करावे असें शास्त्रकारांचें सांगणे आहे. अशा रितीनें काम करण्यांत गुरुवरील प्रेम दिसते, त्याशीं झालेले तादात्म्य पण उघड होते व चाणाक्षपणानें परक्याचे मन ओळखण्याची शक्ति येते. सांगितल्यावर काम कोणीही करील इतकेंच नव्हे तर सांगितल्यावर जो न करील तो पापी किंवा शिक्षेला पात्र असें ते समजतात व यासाठीं गुरुचे मनोगत ओळखून त्यांनीं सांगण्यापूर्वीच त्यांचे काम करावे असा सेवाधर्म ते सांगतात. नवरा बायकोनें एकमेकांशीं बोलावयाचें नाहीं या निबन्धाचा पण हेतु हाच. नवरा बायकोचे इतकें चैतादात्म्य झालेले असावे कीं न सांगतां एकमेकांना एकमेकांचे मनोगत समजावे व लहानपणा पासून एकमेकांचे सहवासानें असे मनोगत बराबर ओळखतां येते असा अनुभव आहे. याप्रमाणें एकमेकांशीं न बोलतां अगर खुणा करतां सर्व व्यवहार सुरळीपणे चालवणारी नवरा बायकोच त्या नांवाला योग्य होत.

‘ अर्धभार्या पुरुषस्य ’ पुरुषाची बायको ही अर्धे शरीर किंवा अर्धांगी म्हणतात याचा अर्थ हाच. उजव्या हाताचे मदतीस जाण्यासाठी जसे डाव्या हाताला हुकुम द्यावा लागत नाही किंवा डोळ्याला जपणेस जसे पापणीस सांगावयास नको तसे नवऱ्याच्या सुखासाठी बायकोला अगर बायकोचे सुखासाठी नवऱ्याला झट म्हणून सांगणेची जरूर नाही या शिवाय कांही गोष्टी बोलणेच अवश्य असेल तर त्या बोलण्यासाठी एकांत हा त्यांना सांगितला आहेच. तात्पर्य बारीक लक्ष ठेऊन चाणाक्षपणे आपला नवरा किंवा वडील माणसे यांचे मनोगत ओळखून बायकांनी वागावे. आई अशा रितीने वागत असली म्हणजे मुले पण तसेच करतात नवरा घरांत येतांच जी त्याचे सेवेसाठी निःस्तब्ध होते तिच्या मुलांना ‘ बाबा आले गप्प बसा ’ असे सांगावे लागत नाही. जन्मापासून तिच्या जवळ वाढल्यामुळे तिच मौन, मुले आपोआप शिकतात व दुसऱ्याचे मनाचा विचार करणेची संवय त्यांना आपोआप लागते. नवरा बायकोची गोष्ट बाजूला ठेवली तरी धनी व चाकर आणि वरिष्ठ व कनिष्ठ अधिकारी यांत सुद्धा अभ्यासाने मनोगत ओळखण्याची कला साध्य होते मी नोकर करीत असताना असा अनुभव मला पुष्कळ वेळा आला आहे व याबद्दल माझे वरिष्ठाना आश्चर्य पण वाटले आहे. कित्येक वेळा तर ‘ आम्ही सांगणे पूर्वांच तूं हें कसे ओळखलेस ’ किंवा गेले खेपेस मी तुला असे करणेस सांगणारच होतो तोंच तूं हें कसे केलेस ” असे प्रश्न त्यांनी मला केले आहेत. त्यांचे चेहऱ्याकडे पाहत असताना त्यांच्या मनातील विचार मला समजत इतकी गोष्टमात्र खरी. नीट लक्ष ठेवल्याने थोड्या सहवासाने जर असे मनोगत जाणतां येते तर जेथे जन्माच्या गांठी पडल्याने अगदी तादात्म्य झाले तेथे न सांगतां सर्व व्यवहार बरोबर चालवा यांत कसले आश्चर्य पण इंग्रज लोकांचे सहवासाने अलिकडील नवरा बायको मोकळेपणे एकमेकांशी बोलू लागली व त्यामुळे त्यांची मनोगत ओळखण्याची शक्ति गेली इतकेच नव्हे तर सांगितलेली गोष्ट पण त्यांच्या लक्षांत रहात नाही.

म्हणून एवढ्या करितां मुलींनीं गप्प राहून नीट लक्ष ठेऊन दुसऱ्याचे मनोगत ओळखून कामें करणेची संवय ठेवावी. सांगण्यापूर्वीच काम करावे निदान सांगितल्यावर तरी त्यांत चूक करूं नये या एका गोष्टीत त्यांचे सर्व यज्ञ आले. ही गोष्ट ह्मणजे पतिचरणी आत्मयज्ञ होय. व असें आत्मयज्ञ करणारी स्त्री आपोआप सती होता. काशीयात्रेस जातानां नवरा आजारी पडला हे घरीं आपोआप जाणून आजारी पडणारी व तो मेल्याचे पत्र घरीं येणें पूर्वीच तो मेल्या हे जाणून देह ठेवणारी स्त्री मला ठाऊक आहे व हें ज्ञान तिला एकनिष्ठ पतिसेवेनें प्राप्त झालें असें ती ह्मणे व माझा पण अनुभव तसाच आहे. या प्रमाणें मनोमन साक्षित्वाचा अनुभव नवरा बायकोस येऊं लागला ह्मणजे त्यांचे वादविवाद खटके वगैरे गोष्टी आपोआप बंद होतात. नवऱ्यांचे मनोगत बायकोला कळले व तिचे त्याला कळले ह्मणजे आपोआपच तडजोडीचे वर्तन त्यांचे हातून होते,

या प्रमाणें दुसऱ्याचे मनोगत जाणून त्याची सेवा करणे हा तपो-यज्ञ आहे व ही कला मुलाबाळांनां शिकविणे म्हणजे योग्ययज्ञ होय. मुलें नेहमीं आईबापांचे अनुकरण करीत असतात. शंभर उपदेशाच्या गोष्टी व एक उदाहरण यांत उदाहरणाची किंमत मोठी आहे. “ बाबा घरांत नाहींत ह्मणून सांग ” असे मुलाला सांगितल्यावर त्यापुढें सत्य व्रताच्या वाटेल तितक्या गोष्टी सांगून काहीं उपयोग नाहीं. उलट तोंडांनें बोलणें व प्रत्यक्ष करणे यांत असेच अंतर पाहिजे असे मुलगा या गोष्टी पासून शिकतो. यासाठीं आई बापांनीं आपले वर्तन फार स्वच्छ ठेवले पाहिजे व असे वर्तन ठेवणें हा एक मोठा यज्ञच आहे. मुलांनां चांगले वळण लावणें, त्यांनां योग्य किता घालून देणें त्यांनां उत्तम शिक्षण देणें हा एक मोठा स्वाध्याययज्ञच आहे. मुलांनां नुसते लिहायला वाचायला शिकविणें किंवा परवांचा ह्मणून घेणें ह्मणजे शिक्षण नव्हे. त्यांनां चांगली चालरीत लावणें, लोकांत कसे बसावें, कसे बोलवें, कसे वागावें हें त्यांस शिकविणें ह्मणजे शिक्षण. पुष्कळ लिहायला व वाचायला येण्यापेक्षां या

आचरणाची, सद्वर्तनाची, वागणुकीची किंमत फार आहे. लिहिणें वाचणें म्हणजे नुसते रुपयाच्या आकार व आवाजा सारखे आहेत. साधारण लोक यावरच माणसांची व रुपयाची किंमत करतात पण खरे परीक्षक हे माणसाचे आचरणावरून व रुपयाची कसावरून किंमत करतात. चकचकीत दिसला व छगछण वाजला ह्मणजे रुपया खरा नव्हे, जो चांदाचा कस बरोबर देईल तो रुपया खरा. तसेच जो सभ्य गृहस्थासारखा पोषाक करतो, सभ्य गृहस्थासारखी भाषा बोलतो तो सभ्य गृहस्थ नव्हे तर जो सभ्य गृहस्था सारखा वागतो तो सभ्य गृहस्थ, राजासारखा पोषाक करणे राजाची भाषा बोलणें या गोष्टी राजाचे आचरणापेक्षां फार सोप्या आहेत व ह्मणून लबाड लोक लोकानां फसविण्यासाठी या सोप्या गोष्टी वापरतात.

या प्रमाणें जगाचे उपयोगी पडणेंसाठी आपले हातून होईल ते करणें, समाजांत वर्तन, लोकांनीं किता ध्यावा, नमुना म्हणून गिरवावे असें ठेवणें, घरकामाची उत्तम व्यवस्था ठेवणें, वडील माणसे यांचे मनोगत जाणून त्यांना बरे वाटेल असें वागणें, आपले सर्व जीवित नवव्याला सुख देणेंसाठी वाहणें, नवव्याचे सुखानें सुखी व त्याचे दुःखानें दुःखी होणे, मुलांना चांगले वळण लावणें, त्यांना योग्य शिक्षण देणें त्यांना चांगली शिस्त लावणें ही यज्ञकर्म बायकांनीं करणेंसारखी आहेत मनुष्याचीं किंमत तो कोणतें काम करतो यावर नसून ते काम तो कसें करतो यावर असते. वाईट राजा होण्यापेक्षा उत्तम शिपाई होणें लक्षपटीनें बरें. थोर म्हणजे जो थोरांना योग्य अशा रीतीनें वागतो तो. “परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनं” हे पाप व पुण्य यांचें थोडक्यांत लक्षण होय. दुसऱ्यांना सुख देणें म्हणजे पुण्य व दुसऱ्यांना दुःख देणें म्हणजे पाप. या सृष्टींत जीवात्मा व परमात्मा असें दोन मुख्य भाग आहेत. आपलें शरीर म्हणजे जीवात्मा व बाकी सर्व जग ह्मणजे परमात्मा. या साठीं परमात्म्याला किंवा परमेश्वराला प्रसन्न करणे अगर संतुष्ट करणें ह्मणजे जगाला संतुष्ट करणें होय जग हें आपले प्रतिबिंब होय. या प्रति-

बिंबाचे कपाळी गंध असावे असे वाटत असेल तर आपण आपल्या कपाळी गंध लावावे म्हणजे झाले. तसेच सर्व जग संतुष्ट व्हावे असे वाटत असले तर आपण आपल्या अंतरात्म्याला संतुष्ट केले म्हणजे झाले, या ठिकाणी मेट्ट व अंतरात्मा या मधील भेद लक्षांत ठेवला पाहिजे. आपले मन आपल्याला खात असतानां हंसरे तोंड करून आपण सुखी असल्याची प्रौढी मिरविण्यांत अर्थ नाही. उलट अगदीं सर्व बाजूनी संकटांनीं ग्रस्त झाले असतांना पण मन शांत व आनंदांत असणे यांत सर्व सुखे आली, यासाठी आपल्या अंतरात्म्याला सुख म्हणजे सर्व जगाला सुख म्हणजे परमेश्वराला सुख होय व या प्रमाणें वागणें म्हणजेच उत्तम आचरण व थोर यज्ञ होय.

उपासना किंवा देवपूजा हा एक यज्ञाचाच प्रकार आहे. ज्या प्रमाणें मुलांनीं मारुतिला पाणी घालावे व प्रदक्षणा घालाव्या त्या प्रमाणें मुलींनीं तुळशीला पाणी व प्रदक्षणा घालाव्या. मारुति हे मुलांना उत्तम ध्येय आहे तसे तुळस हे मुलींना उत्तम ध्येय आहे. ही तुळस फार उपयोगी आहे व हिचे सर्व शरीर देवाचे व लोकांचे उपयोगी पडते. हिचे काष्ठ पण देवापुढें वातींत जाळणेंत येते. मुलांनीं पण असेच परोपकारी असावे व शेवटीं पतिदेवासाठीं आपले शरीर जाळून घेणेस राजी व तयार असावे तुळशीची चव रुचकर असून जरा तिखट असते तसेच मुलगी पण प्रेमळ असून किंचित पाणीदार असावी. तिचा उपमर्द करण्याची कोणाची छाती होऊं नये. तरुण स्त्रियासाठीं अन्नपूर्णा किंवा गौर हें उत्तम ध्येय आहे. भगवान् शंकराचा संसार अत्यंत गरीबीचा पण अन्नपूर्णें तो आपल्या तेजांनीं व पराक्रमाने उत्तम प्रकारे चालविला. अन्नपूर्णेंचे त्या गरीब पतिवर इतकी निष्ठा होती कीं कुमारी--अवस्थेंत तिला महाविष्णु सारख्या संपन्न पुरुषानें मागणी घातली तरी ती झिडकारून अत्यंत कष्टदायक तप करून तिने शंकरच पति वरले. दाक्षायणी असतानां नवऱ्याचा अपमान झालेला पाहून तिने यज्ञकुंडांत आपल्या देहाची आहुती दिली

असा देह अर्पण करणारे दाक्षायणीचे नांव सती होते व त्यावरून नव-
 व्यासाठी देहत्याग करणारे स्त्रीस सती हें नांव पडले आहे व अशा देह
 त्यागाला सती म्हणतात. तरुण पुरुषांना जसे सूर्य हें सर्वोत्कृष्ट ध्येय
 आहे त्या प्रमाणे तरुण स्त्रियांना गौर विवा अन्नपूर्णा हें उत्तम ध्येय आहे.
 व हे ध्येय लक्षाचें वेळीं गौरीहराची पुजा करणेस सांगून मुलीपुढें मांडणेत
 येते. संपन्न नवऱ्यावर कोणीही प्रेम करील पण गरीब दरिद्री नवऱ्यावर
 एकनिष्ठपणे प्रेम करणे यांतच थोरपणा आहे. इंग्रजीत अशी एक म्हण
 आहे कीं दारिद्र्य, दारांतून आंत डोकावूं लागले कीं प्रेम खिडकीतून बाहेर
 पडते व ही स्थिती पाश्चात्य समाजांत खरी असेल, पण आपल्या हिंदी
 समाजांत मात्र तसे नाहीं. विपात्तिचें दग आले, संकटांचा वर्षाव होऊं
 लागला, दुःखाचें कडकडाट चालले असले म्हणजे हिंदी स्त्री आपल्या
 पतीला जास्तच घट्ट चिकटते. ती त्याला इतकी घट्ट बिलगते कीं दैव-
 वशात् त्याला उभा चिरला तर त्याची छकल ती विसकटूं देत नाहीं.
 छिन्नभिन्न झालेला तो गृहस्थ पत्नीच्या आधारावर आपले जागीं अचल उभा
 असतो. द्रौपदी, सीता, तारामती, सावित्री, या ज्या आमच्या बायकांच्या
 ध्येयमूर्ती आहेत त्या अशाच बायका होत्या व हेंच ध्येय वेदकालापासून
 आमच्या बायकापुढें आहे. संपन्न स्थितीत त्या कधीकाळीं लक्ष्मीसारख्या
 चंचल असतील पण विपन्न स्थितीत त्या केव्हांहि दगा देणार नाहींत.
 तरुण स्त्रियांनीं यासाठीं अन्नपूर्णा अगर गौरीची पूजा करावी व ते ध्येय
 आपलें पुढें ठेवावे. पोक्त पुरुषांना ज्या प्रमाणें शेषशायी हें उत्कृष्ट ध्येय
 आहे त्या प्रमाणें पोक्त स्त्रियांना महालक्ष्मी हें ध्येय आपल्या शास्त्रकारांनीं
 ठेवले आहे. शेषशायी भगवान् जसे भक्तासाठीं धावून जाऊन त्याला सर्व संक-
 टापासून सोडविणें तत्पर तशीच जगदंबा पण होय. जगदंबा ही अत्यंत
 पराक्रमी माता असून ती भक्तासाठीं धावून येणारी आहे हें तिचे नांवच
 सांगते. प्रेमी स्त्रीपुरुषासाठीं मुरलीधर हें उत्तम ध्येय आहे. मुरलीधर ही
 मूर्ती प्रत्यक्ष प्रेमच आहे म्हणून तर अतिशयोक्ति होणार नाहीं. मुरलीधर

भगवानांची, झाडे, जनावरे, गाई, मुलें, मोठी माणसे यांवरील प्रेमाच्या कथा जितक्या सांगाव्या व ऐकाव्या तितक्या थोड्याच. ती मूर्ती इतकी मऊ आहे की तिला थोडासुद्धा ताठपणा नाही. एवढीशी बालमूर्ती पण ती किती ठिकाणी वाकलेली. सरळपणानें आपण कोणाला तरी बोचूं असेच तिला वाटते की काय कोण जाणे. हे ध्येय प्रेम—पूर्ण माणसांना उत्तम आहे. पुत्रवत्सल स्त्रीसाठीं रांगतां बालकृष्ण हे पण उत्तम ध्येय आहे. ती मूर्ती पाहून आईला पुत्र प्रेमाचे भरते येते. त्याच्या त्या बाल लीला आठवतां व स्मरतां तिला संसाराचे भान नाहीसे होते. यशोदेशी त्या माऊलीची घटकाभर तद्रूपता होते. आपण यशोदाच आहोत व भगवान् बालकृष्णाला नानाप्रकारे खेळवित आहो असे तिला वाटते. याप्रमाणें पोक्त बायकांचे मनःस्थिती प्रमाणे त्यांना तीन ध्येय शास्त्रकारांनीं ठेवलीं आहेत. ह्याताऱ्या पुरुषासाठीं जसे भगवान् ध्यानस्थ शंकर हे ध्येय आहे तसे ह्याताऱ्या स्त्रियासाठीं विठोबा रखमाई हे ध्येय आहे. कमरेवर हात ठेवून सर्व संसाराचा खेळ त्रयस्थाप्रमाणें निर्विकार मनानें पहाणेस हे ध्येय शिकविते.

आपल्या शास्त्रकारांचा “हरिभूत्वा हरिभजेत् ” किंवा “ ज्याचे जया ध्यान । तेच हांय त्याचे मन ” हा सिद्धांत आहे व यासाठीं त्याची पूजा करतां करतां आपण तोच होऊन जावे असें त्यांचे सांगणे आहे. उपासना ह्मणजे उप जवळ व आसन बसणें. ध्येयाचे जवळ बसणे, पायापाशी बसणें, त्याचे यथाशक्ति अनुकरण करणें असा अर्थ आहे. म्हणून जो माणू ज्या स्थितींत परिस्थितींत, मनःस्थितींत असेल त्या स्थितीला धरून त्याला तद्रूप हांतां येईल असे ध्येय शास्त्रकारांनीं ठेवले आहे. यामुळें त्या इसमाच मन त्या ध्येयाचे ठिकाणीं रमते, त्याचे चिंतन करणेंत त्याला आनंद वाटतो व कालांतरानें त्याचे तेथेंच लय लागून तो तद्रूप बनतो. स्त्रियांनीं कोणत्या मूर्तीची पूजा करावी हें वर सांगितलेच. या शिवाय पुरुषांचे ध्येयापैकीं पण काहीं ध्येयें त्यांनीं घेण्यासारखीं

आहेत. उदाहरणार्थ भगवान् शेषशायी, श्रीराम, श्रीकृष्ण ही संसारी ध्येयें सर्व गृहस्थांना तशीच गृहीणींना अनुकरणीय आहेत. आपल्या धर्मांत मूर्तीपूजा सांगितली आहे ती, मनुष्याचे बुद्धिला परमात्म्याचे आकलन व्हावे म्हणून होय. निर्गुण परमात्मा हा वाणी व मन यांना सांपडत नसल्याने बहुजन समाजाच्या तो उपयोगी पडत नाही. निर्गुण झणून त्याना कांहीं तरी सगुण सकार मूर्तीचेच ध्यान करावे लागते व यासाठी ज्याला जो गुण प्रिय असेल त्या गुणाला अनुरूप अशी मूर्ति घेऊन त्याने तिच्या उपासनेत मनाला रंगवावे व मग सर्व मूर्ति त्या परमात्म्याच्याच अंशभूत आहेत असे जाणून निर्गुणांत शेवट कावा असा हिंदु धर्माचा कटाक्ष आहे. परमात्मा निश्चल आहे खरा पण हे त्याचे निश्चलत्व मनास पटण्यासाठी, अनुभवांत उतरणेसाठी अनेक कमी जास्त चंचल वस्तूंचे ध्यान व विचार केला पाहिजे. चंचलत्व कमी करीत करीत स्थूलापासून सूक्ष्माकडे जावे. भाववाचकनामें करीत एक एक गुण सोडीत सोडीत अगदी परिचित वस्तूपासून निर्गुणाकडे जावे व त्यांत सर्व उपासना संपवावी असे हिंदुधर्म म्हणतो.

भोग—स्त्रियांचे व पुरुषांचे भोग पुष्कळसे एक आहेत. अन्नखाणें पाणी पिणें, कपडेलेत्ते वापरणें, झोंप घणें, खेळणें वगैरे भोग दोन्हीकडे सारखेच असल्यामुळे या बाबतींत पुरुषाचे भोगाकडे पुष्कळ हवाला द्यावा लागतो. जे भोग पुरुषांना हितकर तेच स्त्रियांना पण हितकर होत. सबब या भागांत स्त्रियांच्या विशेषाचेच विवेचन करणेंच योजिलें आहे. स्त्रिया ह्या स्वभावतः सौंदर्यप्रिय असतात. सृष्टीच्या प्रारंभापासून जड वस्तू पासून सर्व चांग्यांयशीलक्ष योनींत पुरुषांची भर सादस व शक्तियर व स्त्रियांची भर नाजुकपणा व सौंदर्यावर. जडसृष्टींत पाणी हे पुरुष स्वरूप असून जमीन हे स्त्री स्वरूप आहे. अगदीं प्रारंभी निर्विकार परमात्मा हे पुरुष स्वरूप असून सृष्टी किंवा प्रकृती ही स्त्री स्वरूप आहे पण निर्विकार परमात्म्याचे रूप गुण सांगतां येत नसल्याने या जोडप्याचा विचार

सोडून आपण जल व स्थल या पासून सुरवात करून जल व स्थल किंवा पाणी व जमीन या जोडीत पाणी जास्त चपल व शक्तिमान आहे हे समुद्र किनाऱ्यावर घटकाभर बसले तर सहज समजेल समुद्राच्या त्या उंच उंच लाटा, त्यांचे ते एकामागे एक धावणे व जमीनीवर येऊन धाडकन आपटणे पाहिले व जमीनीच्या स्तब्धपणाकडे आपण लक्ष दिले ह्मणजे पुरुष व स्त्री या मधील भेद आपणांस स्पष्ट समजतो. तसेच जमीनीचे ते नानारंगाच्या मिश्रणाने आलेले सौंदर्य व समुद्राचा तो एकरंगीपणा पाहिला ह्मणजे पण पुरुष साधा व शक्तिमान व स्त्री सुंदर पण शांत कशी असते हे आपणांस समजते. पुढे वनस्पतीं पण पुरुष केशरांचे ते एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी कशा बरोबर तरी जाणे व स्त्री केशरांचे ते एका ठिकाणी वसून रूप, रंग, वास, मध वगैरेने पुरुषाना घेऊन येणाऱ्या प्राण्याना ओढून घेणे पाहिले म्हणजे पण पुरुष व स्त्री यांतील भेद स्पष्ट होतो. पशु, पक्षी यांत पण हे गुण आपणांस दिसतात. स्त्री साठी होणाऱ्या अनेक झुंजी पाहिल्या म्हणजे पुरुषाचे साहस व शौर्य स्पष्ट होते व स्त्रियांचे सौंदर्य, आवाज, रंग वगैरेचा तसाच परिपोष झालेला दिसतो. या प्रमाणे चौऱ्यायशी लक्ष योनीतून अंगवळणी पडलेले गुण मनुष्यामध्ये पण उपजत असावे यांत आश्चर्य कसले, स्त्रिया या प्रमाणे साहजीक सौंदर्यप्रिय व नाजूक असतात व पुरुष साहसी व शक्तिमान अमतात. शक्तिमान व साहसी पुरुषाचे ठिकाणी न्याय निष्ठुरपणा व स्त्रियांचे ठिकाणी प्रेमळ दया असणे पण तसेच अपरिहार्य आहे व या भेदा वरच सर्व स्त्री पुरुषांचे आचार भेद रचलेले आहेत. स्त्री व पुरुष सम-समान आहेत असे म्हणणाऱ्यांनी या पूर्वपरंपरेचा नीट विचार करावा म्हणजे ते जो घोंटाळा समाजात माजवात आहेत त्याबद्दल त्यांना खेद वाटेल. स्त्रियांचे भाग या प्रमाणे नाजूकपणाचे व सौंदर्याला पोषक असे लागतत. त्यांचे वस्त्र, पात्र, अलंकार, केशरचना बोलणे, चालणे वगैरे सर्व गोष्टी नाजूक व सौंदर्ययुक्त असाव्या लागतात. स्त्रियांना साधारणपणे

नेहमी दोन जीवांचे पोषण करावे लागते झणून त्यांचा आहार पुरुषांचे आहारापेक्षा जास्त असावा लागतो व गर्भधारणेसाठी पोटांतील जागा असल्यामुळे या जास्त आहाराचे पचनासाठी त्यांची बरीच शक्ति खर्च होते व झणून त्या शारिरीक व भौद्धिक शक्ति पुरुषापेक्षा कमी असणे साहजीक आहे. स्त्रियांचा या प्रमाणे नटणे, मुरडणे, कडे साहजीक प्रवृत्ति असते व त्यामुळे ज्याला हे लाड पुरविता येत नाहीत अशा पुरुषावर त्यांचे प्रेम कमी वसते. लहान मुलींना हे लाड पुरविणारा बाप अगर भाऊ आवडतो, मोठ्या पोरीचे हे लाड पुरविणाऱ्या सासऱ्यावर अगर नवऱ्यावर प्रेम असते, पोक्त बायकांना हे लाड पुरविणारे नवऱ्याचे किंवा मुलाचे कौतुक वाढते. या नटणे वगैरे पायींच घरांत मायलेकी किंवा सासुसुना किंवा नणदा भावजया किंवा जावाजावा यांचे खटके उडत असतात.

अशी ही दागदागिन्याची, नटण्यामुरडण्याची प्रवृत्ति स्त्रियांत साहजीक आहे तरी तिच्या पासून व्यवहारांत फार त्रास होतो, संसार सुखाचा होणे कठीण जाते म्हणून या प्रवृत्तिला लहानपणापासून आळा घालणेस, तिला कमी करणेस शास्त्रकार सांगतात. व हा आळा प्रेमाचे आधाराने घालवयाचा असतो. स्त्री ही जशी नाजुक व सौंदर्यप्रिय आहे त्याच प्रमाणे ती प्रेमळ आहे. तिचे कोणी तरी लाड करावे असे जितके तिज वाटते तितकेच तिने कोणाचे तरी लाड करावे असे तिज वाटते. आपल्या नटण्या मुरडण्याच्या, दागदागिन्याच्या हौशीमुळे आपल्या प्रेमाच्या माणसांना फार श्रम पडतात, त्यांच्या जिवाला वाईट वाटते या जाणिवेने तिने या आपल्या हौशी जरा दाबून धरल्या पाहिजेत. पाश्चात्य समाजांत गांधर्व विवाह प्रचलित असल्याने स्त्रीची मर्जी संपादन करणेसाठी अनेक पुरुष झटत असतात व त्यामुळे हौशीला आळा घालणे बाजूस राहून नाना चोचले करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होते व त्या समाजाचे तारुं शेवटी याच खडकावर फुटणार आहे. आपण गांधर्व विवाहाचे पलिकडे

ब्राह्म विवाहाला गेलो आहोत व त्यामुळे लहानपणापासून आपली परिस्थिती जाणून त्या प्रमाणे जापल्या आकांक्षा व नटणे मुरडणे स्त्रियांना मर्यादित करता येते. त्यांचे लाड झाले तरी ते परिस्थितीच्या मानाने होतात. त्यांची मर्जी संभाळणेसाठी जिवपाड कोणी मेहनत घेत नसतो व कोणी घेत असल्यास त्याला कमी मेहनत पडावी असे बायकांचे प्रेम त्यांना सांगत असते. याप्रमाणे ही नटणे मुरडण्याची दागदागिन्यांची हौस मर्यादेत ठेवणेस आपल्या चालीरिती फार सोईच्या आहेत व यामुळे खरे संसारसुख पाश्चात्य समाजापेक्षा आपल्या समाजांत जास्त मिळते. पाश्चात्यांच्या संसर्गाने आपण आपल्या जुन्या चालीरिती सोडीत चालले आहोत ही जापली मोठी चूक होत आहे. त्यांच्या समाजाचे बारीक निरीक्षण करून त्यांत खरे सुख आहे असे अनुभवाम येईपर्यंत तरी आपण आपल्या गोष्टी सोडून नयेत पण अनुकरणेच्छेने धुंद झालेल्या लोकांना हे विचार सुचतच नाहीत.

दागदागिनें, वस्त्रप्रावरण, नटणे मुरडणे या बाबींत जरी प्रत्येक स्त्रीला सारखेपणा नसला, यात जरी कमी अधिकपणा व विषमता असली तरी खऱ्या पतिसुखाचा प्रत्येकीला सारखाच अनुभव असतो. नंदनवनांत इंद्राला इंद्राणीबरोबर जितके रतिसुख मिळते तितकेच रतिसुख एका झोपड्यांत नुसत्या चटईवर एका गरीबाला मिळते व या सर्व समान सुखाचा प्रत्येक स्त्रीला पोटभर आस्वाद घेतां यावा म्हणून प्रत्येक मुलीचा विवाह झालाच पाहिजे असा शास्त्रकागांचा कटाक्ष आहे. पाश्चात्य समाजांत कितीतरी गुली लग्न न झालेल्या दिसतात यामुळे त्या अनुपम सुखाला त्या, मुकतात. आपल्या येथील विधवांची हीच स्थिती आहे खरी पण त्यांना समाधानाला एक जागा आहे. विधवेचे बाप भाऊ म्हणतील “बाई तुझे आम्ही लग्न करून दिले यानंतर संसारसुख भोगणे तुझे नशीबी नाही त्याला आम्ही काय करणार” व हे म्हणणे तिला पण पटेल. पण जिचे लग्नच झाले नाही त्या मुलीचे समाधान कोणी तरी कसे करणार.

उलट ती मुलगी म्हणणार की माझा मैत्रीणीची पांच पांच लग्ने झाली आणि मला तो संस्कार एकदा पुढां नाही व याप्रमाणें तिच्या मनांत हेवा मात्र उत्पन्न होणार. ज्या पाश्चात्य समाजाचे कित्येक इतके गोडवे गातात त्यांच्यात ही रड आहे व ही आपल्यांत पण यावी म्हणून त्यांची अविश्वांत खटपट आहे. यापेक्षां तरुण विधवांनी सती जाण्याचा आपला पूर्वीचा प्रचार कितीतरी इष्ट आहे व यासाठीं सर्वांनी झटायला पाहिजे. सतां जाण्यांत मोठा क्रूरपणा आहे असें कित्येक म्हणतात पण असा क्रूरपणा पुष्कळ गोष्टीत आहे. रोग, दारिद्र्य, दुष्काळ वगैरे अनेक बाबींत जगांत दुःखे वावरतांना आपण मुकाट्यानें पहातो व त्या अनेक दैवी आपत्तीपैकीच नवरा मरणे ही एक होय.

ज्या प्रमाणें सत्गुरु ब्रम्हसाक्षात्कार करून देऊन शिष्याला अनुपम सुखाची जोड करून देतात त्याच प्रमाणें पति आपल्या पत्नीनां अनुपम संसार सुखाची जोड करून देतात. या दोन बाबींत अतीशय साम्य आहे सत्गुरुवर ज्या प्रमाणें शिष्याचे पूर्णप्रेम, पूर्णविश्वास, व अनन्यत्व पाहिजे त्याचे प्रमाणें पत्नीचे पण पतिवर पूर्णप्रेम, पूर्णविश्वास व अनन्यत्व पाहिजे. दोघांचीं मनं एकमेकाशी पूर्ण मोकळी असल्याशिवाय खऱ्या संसार सुखाचा लाभ त्यांना मिळत नाही. कोणत्याही कारणामुळे एक जर दुसऱ्या पासून आपले अंग चोरून लागली तर दोघेही त्या पूर्ण सुखाला अंतरतात. मूल हे असें पूर्णसुख मिळाल्याचा दाखलाच आहे. ज्या स्त्री पुरुषांनां मुलें झाली नसतील त्यांनी नाट आपले मनाची तपासणी करावी म्हणजे आपण आपलें अंग कसें चोरोत होतो व त्यामुळे मुलें कशी झाली नाहीत हे त्यांचे प्रत्ययास येईल. मुलाची मुंज व नंतर गुरु शुश्रूषा त्याच प्रमाणें मुलीचे लग्न त्यानंतर पतिशुश्रूषा त्यांनां सांगितली आहे. बायकांनी आपल्या नवऱ्याशिवाय गुरु करून नये असें शास्त्रकार सांगतात याचे कारण हेच कीं गुरुंशी शिष्याचा जो मोकळेपणा असावा लागतो तो नवऱ्या शिवाय इतरांशी बायकांचा असणे शक्यच

नाही. नवऱ्याशी जितका एकांत, संभाषण वगैरे त्यांना करतां येतो तितका एकांत, संभाषण वगैरेचा मोकळेपणा दुसऱ्या कोणाशीही करतां येणार नाही व असा पूर्ण मोकळेपणा असल्या शिवाय ईश्वरी साक्षात्कार सत्पुरुषांना करून देतां येणार नाही, म्हणून शास्त्रकार स्त्रियांना पतीचीच सेवा अत्यंत एकनिष्ठपणे करणेस सांगतात व त्यापासून त्यांना ज्ञान उत्पन्न होईल. ज्ञान उत्पन्न झाले तर त्यांचा उद्धार होईल अथवा मुलाच्या सद्गुणाने त्याच्या आईबापांचा उद्धार होईल असे दोन मार्ग शास्त्रकारांनी सांगितले आहेत. मुलगा जर संन्यासी झाला तर त्याची आई त्याच्या योगाने तरुन जाते असे शास्त्र आहे,

प्रत्येक स्त्रीला, आपल्याला मुलें व्हावी अशी इच्छा फार असते. सृष्टीने स्त्री व पुरुष हे दोन भाग प्रजोत्पादन करून परंपरा कायम ठेवावी यासाठीच उत्पन्न केले असल्यामुळे प्रजोत्पादनाची इच्छा या दोघांत प्रबळ ठेवलेली असावी हे साहजिकच आहे. पुरुषापेक्षा स्त्रियांना प्रजोत्पादनांत जास्त कष्ट सोसावे लागतात व हे कष्ट सोसण्यास त्यांनी तयार व्हावे म्हणून पतिसुखाची इच्छा सृष्टीने त्यांचे ठिकाणी फार प्रबळ ठेवली आहे. स्त्री-पुरुष संयोगापासून पुरुषाला जितके सुख होते त्याचे आठपट सुख स्त्रियांना होते असे शास्त्रकार म्हणतात. व प्रजोत्पादन कष्ट आनंदाने पत्करावे म्हणून ही सृष्टीची योजना दिसते. वर सांगितल्या प्रमाणें मूल म्हणजे अनुपम पतिसुख भोगल्याचा दाखला होय व यासाठी त्याची फार किंमत आहे. मुलाला पाहिल्या बरोबर आईबापांना त्या अनुपम सुखाची आठवण होते. मुलांत स्त्रीला पुरुषाची व पुरुषाला स्त्रीची प्रतिमा दिसते व यामुळे अस्सल वस्तु पुढें नसेल तेव्हां या नकळेवर अस्सल वस्तूची भूक आईबापांना भागवितां येते. “अष्टपुत्रा सौभाग्यवतीभव” असा स्त्रियांना आपण आशिर्वाद देत असतो तो पुरुषापेक्षा स्त्रीला पति सुखांत आठपट सुख होते या गोष्टीवरच आहे. आठ मुले होईपर्यंत स्त्रीला पतिसुखाबद्दल आतुरता किंवा हौस असते व नंतर ती कमी कमी होत

जाते तेव्हा आठ मुले होणे झणजे पूर्ण पतिसुख, पोटभर पतिसुख, तृप्ती-
होईपर्यंत पतिसुख भोगणें होय व हें तुला असो असा त्या आशिर्वादाचा अर्थ
आहे. 'पुत्री पुत्रश्च दुहिताच पुत्र या शब्दांत मुलगा व मुलगी या
दोघांचाही अन्तर्भाव समास करतानां होतो असें अमरकोश सांगतो व अष्ट
पुत्रा झणजे आठ मुलें इतकाच अर्थ येथें विवक्षित आहे. स्त्रियांनां साधा-
रणपणे पंधरा सेळा वर्षांच्या वयापासून मुलें होऊं लागतात व ती पन्नास
वर्षे वयापर्यंत होणे शक्य असते. अगदीं लवकर झणजे दीड वर्षांभ मुल
म्हटलें तर या पत्नीस वर्षांत एका स्त्रीला चौदास मुलें होणें शक्य आहे.
तात्पर्य एका स्त्रीला कमीत कमी आठ तरी मुलें व्हावी व जास्तीत जास्त
तिला चौदास मुलें होणे शक्य आहेत ही मुलांचे बाबतींत सीमा झाली.
मुलांचे पूर्ण सुख झणजे आठ मुलें झाली म्हणजे.

मुलांचें ते गोजिरवाणे रूप, त्यांचे बोंबडे बोलणें, त्यांचे ते हंसणें
खेळणें बगैरे पाहून प्रत्येक गृहस्थाला फार आनंद होतो, "आत्मावैपुत्र-
नामासि" पुत्र झणजे आपला आत्माच होय झणजे मुलाच्या रूपानें
आपणच दुसरा जन्म घेतो असा या श्रुतीचा अर्थ आहे. सृष्टीचे जितके
ज्ञान व्हावयाचे तितके झालें म्हणजे आपणाला सृष्टींत गोडी लागेनाशी
होते व ही गोडी आपणास फिरून लागवी, आपण फिरून त्याच नादांत
पडावे म्हणून सृष्टीनें मुलांची योजना केली आहे. ज्या गोष्टींत आपणांस
मजा वाटत नाहीशी झालेली असते त्याच गोष्टी मुलांच्या नादानें आपणांस
गोड लागू लागतात. अगदीं यःकश्चित् गारोड्याचें खेळापासून तें नाना-
प्रकारची मजा पाहणें, पुस्तकें वाचणें, प्रयोग करणें या पर्यंत अनेक गो-
ष्टींत मुलांनां मीज वाटते म्हणून आईवाप गढून जात असतात. आपण
ज्ञान मिळवावे व तें दुसऱ्यांना द्यावें ही सृष्टीची इच्छा व ती सिद्धिस जावी
म्हणून मुलांनां नानागोष्टी दाखवाव्या, त्यांच्या बरोबर नाचावें, बागडावे,
खेळावे, आपण ज्या गमती लहानपणी केल्या त्यांची उजळणी व्हावी.
आपण ज्या चुका केल्या त्या आपल्या मुलांचे हातून होऊं नयेत म्हणून

आपल्या अनुभवांचा त्याना उपयोग व्हावा अशा अनंक कारणांमुळे आई-बाप मुलांबरोबर मुले होत असतात. अशा मुलांच्या सहवासांत मुले होण्याने संसाराला जो निरसपणा येऊं पहात अमनो तो जातो. पहिल्याने संसाराची गोडी स्वार्थाची असते, अमुक वस्तु मला पाहिजे असे वाटत असते तेथे या वेळीं संसाराची गोडी पदार्थाची लागते. अमुक जिव्हास माझ्या मुलांना मिळावी असे आईबापांना वाटते. मुलांनी त्या वस्तुचा भोग घेऊन जानंद झालेला पाहिला म्हणजे आपण कृतकृत्य झालो असे त्याना वाटते.

पहिल्याने संसारातील अनेक वस्तु आपण आपल्या भोगाकरीतां गोळा करित असतो. पण पुढे आपल्या स्वतःला त्या भोगांत गोडी लागेनाशी होते व याच वेळीं आपणांस मुले होतात. मग मुलांसाठीं फिरून आपण तेच भोग संपादन करतो व मुलांना त्यांचा भोग कसा घ्यावा हे शिकवितो व त्यांतच आपल्याला त्या भोगाचे उच्च सुख मिळत असते. परमात्मा ही मगळी सृष्टी त्याला कशाचीही अपेक्षा नसताना कशी निर्माण करतो याचा अनभव या ठिकाणीं आपणांस येतो. आपण जर आपल्या मुलाबाळांसाठीं निरपेक्ष रितीनें कनेक वस्तु मिळवितो व त्या, त्यांना दिल्या-वर जसा आपणांस आनंद होतो त्याच प्रमाणें परमात्मा आपल्या मुलांसाठीं अनंक वस्तु निर्माण करतो व त्यांचा त्या मुलांनी भोग घेतला म्हणजे त्याला बरे वाटते हें आपणांस अनुभवानें समजते. आपण देवाची पूजा केळी म्हणजे देवाला कमा आनंद होत असेल, नुसता नैवेद्य दाखवून देव कसा तृप्त होतो याचा पण अनुभव आपणांस या काळी येतो. आपल्या एका लहानग्याने “ बाबा हा घ्या तुम्हाला खाऊ ” असें ह्मटले म्हणजे आपणांस किती तरी बरे वाटते आपण तो खाऊ न घेतां “ हा तूच ” असें म्हणतो व तो त्यानें खाल्ला म्हणजे आपणाला तो खाऊ प्रत्यक्ष खाल्याइतकेच सुख होते व हीच गोष्ट परमेश्वराची पण असेल असे आपणांस समजते. आपण परमेश्वरा पुढें ताट ठेवल्यावर “ बाळ शाबास

खा बरं तू हा प्रसाद ” असे म्हणून तो परमात्मा आपणाला ते ताट कसे परत करतो हे अनुभवाने कळते. या प्रमाणे परमात्म्याचा चांगला परिचय होण्यासाठी संसार करणे फार जरूर आहे. संसाराचा चांगला अनुभव असल्यावाचून परमेश्वर दयाळू, कसा, न्यायी कसा, व त्याच्या सर्व गोष्टीवरच सुख निरभिलाषपणे कसा चालतात हे आपणांस समजते. संसारातील मुलांबाळाचे सुख न भोगलेल्या इसमाला हे अनुभव जन्मज्ञान शक्य नाही.

सृष्टीत एक विधायक व दुसरी विघातक अशा दोन शक्ति सारख्या वावरत आहेत. यानांचे स्थानपरत्वे निरनिराळी नावे आहेत. विधायक शक्ति निरनिराळ्या वस्तु एकत्र करीत असते व विघातक शक्ति वस्तु विसकटून टाकीत असते. घरांत पण मोठी सज्ञान माणसे व लहान अज्ञान मुलें या रूपाने या शक्ति काम करीत असतात. सज्ञान माणसे नानावस्तु जोडीत असतात व अज्ञान माणसे नानावस्तु मोडीत असतात. सृष्टीत ज्या प्रमाणे घड व मोड सुरू असते त्याच प्रमाणे घरांत पण असते. मुलांनी जर नानावस्तु मोडल्या नाहीत तर वस्तु ठेवण्याला घर पुरणार नाही व मोठ्यानी जर नानावस्तु जोडल्या नाहीत तर लवकरच घर शून्य होईल. यासाठी जोडणारी व मोडणारी अशा दोन्ही प्रकारच्या व्याक्ति घरांत पाहिजेत. व कोणच्या जातीच्या शक्ति जास्त आहेत हे पाहून आपण घराची स्थिती ओळखीत आहोत. मोडणाऱ्या शक्ति फार झाल्या म्हणजे घर मोडकळीस येते व जोडणाऱ्या शक्ति फार झाल्या म्हणजे घर संपन्न होते. यासाठी घरातील अज्ञान घालवून ते संपन्न होत जावे म्हणून प्रत्येक व्यक्ती जोडणारी करावी. समजांत पण हाच नियम आहे. ज्या संपाजांत जोडणाऱ्या व्यक्ति जास्त तो संपन्न होतो व ज्या समाजांत मोडणाऱ्या व्यक्ति जास्त तो मोडकळीस येतो. यासाठी सर्वांनी वस्तु जोडण्यासाठी झटोवे व मोड कमी करणेचा प्रयत्न करावा. खर्चात सुद्धा पदर मोड चांगली नाही वर सांगितले की आईबाप पहिल्याने आपल्या उप-

भोगासाठी नानावस्तु मिळवितात व मग पुढे मुलांचे उपभोगासाठी तेच काम चालते. इकडे आई-बाप जोडतात असतात तर तिकडे मुलें मोडीत असतात. पुढे आईबापांची शक्ति कमी होऊं लागली म्हणजे त्यांची जोडण्याची शक्ति कमी पडते व मग मुलें मोडतात हे बरोबर नाही असे त्यांना वाटू लागते. पण मुलें मुळा मोडण्यासाठीच जन्माला आलेली, मग ती मोडल्यावाचून थोडीच राहणार व मग आईबाप व मुलें यात विरोध उत्पन्न होऊन ती एकमेकांस शाप देऊं लागतात व यामुळे घर लवकर मोडकळीस येते.

आई-बाप व मुलें यांत या प्रमाणें विरोध उत्पन्न होऊन घराची नासाडी होऊं नये म्हणून शास्त्रकारांनी दोन मार्ग सांगितले आहेत. (१) आपली जोडण्याची शक्ति कमी होईपर्यंत त्यांनी मुलें उत्पन्न करित राहू नये. माणसाची साधारणपणे पन्नास वर्षे पर्यंत बरी शक्ति असते तर त्याने चाळीस वर्षे वय झाले म्हणजे प्रजोत्पादन बंद करावे व झालेली प्रजा नीट रितीने संभाळावी म्हणजे वयाचे पन्नासावे वर्षी जोडण्याची शक्ति कमी होते तोंच मुलांची पण मोडण्याची प्रवृत्ति कमी होते व या प्रमाणें जोडणे व मोडणे या दोन शक्तींचा मेळ राहतो. [२] ज्या दिवशी अमा विरोध होऊन घराचा कंटाळा येईल त्याच दिवशी आईबापांनी घर सोडून कोठे तरी तपोवनांत जावे. “यदहरेवविरजेत् तदहरेवप्रवृजेत्” ज्या दिवशी किंवा क्षणी प्रजोत्पादनाचा कंटाळा येईल त्याच क्षणी संसार सोडून कोठे तरी तपोवनांत जावे. अमे कल्याणें जुनी पिढी व नवी पिढी यांचा विरोध येत नाही व एकमेकांस शिव्याशाप देण्यांत त्यांचे तपःसामर्थ्य पण खर्ची पडत नाही. ज्या तपःसामर्थ्याचे जोरावर ब्रह्मदेवानें सृष्टी निर्माण केली ते तपःसामर्थ्य अशा रितीने आपआपसाचे नुकसान करणेंत खर्च करणे अत्यंत गैर व यासाठी ज्यांनी आपले कर्तव्यकर्म केले अशा जुन्या पिढीने बाजूस सरणेच योग्य. पाहिल्याने भोगांचा कंटाळा आला तेव्हां मुलांसाठी भोग संपादन व त्यांचे सुखांत सुख मानणेची प्रवृत्ति

सुरू झाली हे ठीकच झाले. पण आतां मुलांना भोगाचा कंटाळा येऊन ते आपल्या मुलांसाठी भोग भोगू लागल्यावर म्हाताऱ्यांनी कोणासाठी भोगाची इच्छा करावयाची. स्वतः झाला, स्वतः ची मुलें झाली व मुलांच्या मुलांसाठी मुले भोग गोळा करीत आहेत मग म्हाताऱ्यांचे काय काम आहे. यासाठी म्हाताऱ्यांनी आपण होऊन राजिनामा देऊन संसारातून मोकळे व्हावे व तपोवनांत आपल्या जन्माचे सार्थक करावे हेंच योग्य अशा तपोवन संस्था प्रत्येक जिल्ह्यांत एक तरी पाहिले.

विश्रांति—जसे मनुष्याला शौच, स्वार्थत्याग, काम, व जेवण वगैरे भोग अवश्य आहेत त्याच प्रमाणें त्याला विश्रांति पण अवश्य आहे व यासाठी परमेश्वरानें रात्र निर्माण केली आहे. दिवसभर श्रम करून शरीर थकून गेलेले असते ते फिरून ताजेतवाने व्हावे यासाठी ही विश्रांतिची योजना आहे. या विश्रांतिचे वेळीं सगळ्या जगाचा, संसाराचा विसर पडला पाहिजे म्हणजे विश्रांति चांगली मिळते. या करतां विश्रांति घेणे-पूर्वी कांहीं तरी परमेश्वर व भक्त यांच्या कथा वाचाव्या किंवा ऐकाव्या व त्याचे चिंतन करावेंच शोपी जावे. निजण्याची जागा स्वच्छ व मोकळी असावी ती स्वच्छ झाडून मग तीवर अंथरून घालावे. अंथरून घालतांना भिंतीपासून निदान बीतभर अंतर सोडून घालावें. सुंग्या, उंदीर, साप, विंचू वगैरे प्राणी बहुतकरून भिंतीचे कडेने जातात. त्यांचा उपद्रव आपणांस होऊं नये म्हणून बीतभर जागा त्यांचे साठीं सोडून हंतरून घालावे निजताना एक काठी, पाणां भरलेले भांडे दिवा, आगपेटी वगैरे जिन्नस उशाहीं ठेवावे. ऐपत असल्यास बारीक दिवा ठेवून निजलेले वाईट नाहीं हंतरून, पांघरून हे कपडे स्वच्छ असावे. दिवसा वापरलेले हें कपडे नसावे व ते उन्हांत टाकावे म्हणजे त्यांचा मळ वगैरे जातो. निजताना बाहेरची मोकळी हवा खोलीत यावी अशी तजवीज असावी. मात्र ही हवा निजणारांचें अंगावरून वाहूं नये. निजण्यापूर्वी सर्व दारे खिडक्या नीट लावली आहेत असें पाहावे. मुले बाळे उघडी असतील तर

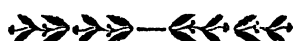
त्यास पांघरूण घालवे व मग निजावे. बायकांनी सगळ्यांच्या मागून सर्व झांकपाक वगैरे पाहून निजावे व सर्वांच्या अगोदर उठावे. झोंप एक झाल्यानंतर पतिसेवा करावी. रोज पतिची सेवा त्याचे अंग रगडण्याचें रूपानें अवश्य करावी. या योगे एकांत घडतो, सुख दुःखाच्या गोष्टी बोलतां येतात, त्याच्या शरीर प्रकृतीची स्थिती, मनःस्थिती न बोलतां कळते असें अनेक फायदे आहेत. एक झोंप झाल्यावर थकवा जाऊन शरीर ताजेतवानें झालेले असते व त्यावेळीं सुखाचा उपभोग चांगला होतो. शिवाय पतिसुखांत पण श्रम होतात व हे श्रम त्यानंतर झोंप घेतल्यानें फिरून परिहारक होतात. पहाटे पतिसुख घेतल्यास या श्रमांच्या परिहाराची झोंप उशीरांपर्यंत लागते व उशीरांपर्यंत निजण्याने शरीर व मन सुस्त होते. शिवाय दळण दळण्यासारखे श्रम पहांठेस केले तर बरे असते मुळीच झोंप न घेतां पतिसुख घेतले तर शरीर थकलेले असताना जो गर्भ राहतो तो अशक्त, गर्भधारणा करणे हें एक मोठे महत्वाचें काम आहे व ते धकव्यांत करणे चांगले नाहीं. या गोष्टीकडे दुर्लक्ष झाल्यानेच हल्लीची पुष्कळ मुठे जन्मतःच अशक्त होतात, या अशक्तपणाला अनेक दोष एकत्र झालेले आहेत त्यांतच हा एक आहे.

निजण्याचे खोर्लांत ओल, अडगळ, अंधेर, वगैरे असूं नयेत. ओल असली तर रात्री तिच्या पासून वाईट वायू निघतात, नसता गारडा उत्पन्न होतो. कपडे वगैरे दमट होतात व त्यापासून शरीर प्रकृतीस अपाय होतो. अडगळ असली तर तेथें देंकून वगैरेना रहाणेस जागा मिळते व त्यापासून स्वस्थ झोंप लागत नाहीं. माणूस काम करून दमले असले म्हणजे त्याला देंकून वगैरे चावलेले समजत नाहीं तरी त्याच्या शरीरावर त्याचा परिणाम होऊन झोंपेनंतर जी हुशारी वाटावयाची ती वाटत नाहीं. खोर्लांत अंधेर असला म्हणजे तेथें डांस, चिलटें, पाकोळ्या वगैरेची वस्ती असते व यामुळे पण झोंपेस व्यत्यय येतो. यासाठीं घरांत मुदाम एक मोकळी जागा निजण्यासाठीं राखून ठेवावी. गरीबीमुळे घर दोंनच खो-

ल्यांचे मिळाले असेल तर एका खोलीत सर्व जिनसा ठेवून एक खोली निजण्यासाठी ठेवावी इतके या खोलीचे व विश्रांतीचे महत्त्व आहे. शोपी गेल्या बेळी आपण जगांत पसरलेल्या अगाध ईश्वरी शक्तितून शक्ति घेऊन खर्च झालेल्या शक्तिची जागा भरून काढीत असतो एकांतात देवाचे ध्यान करणे याने पण हेच काम होते. श्रौपेनंतर, समाधीनंतर, मरणानंतर, सकाळीं, संध्याकाळीं लागताना किंवा नवा जन्म घेतल्यावर जी हुशारी, जो जोम जो उत्साह दिसतो तो नव्या धातलेल्या मरीमुळेंच होय. अगदीं लढाई सारख्या हातघाईचे वेळीं सुद्धां घटकाभर शांतपणें ईश्वरी ध्यान केल्यानें फार जोम येऊन पराक्रम वाढतो. असा अनुभव आहे. अर्जुनाला गांता सांगण्यांत भगवंतांनी हेच कार्य केले. चिंता, क्लेश, वगैरेनी झालेली श्रौज या प्रमाणें विश्रांतीनें भरून निघते व म्हणूनच दुखणेकज्याला सुद्धां संध्याकाळीं दुखणे जास्त होते व पहाटे बरें वाटते. दिवसभर आपण स्वतः व्यवसाय करीत नसले तरी सर्व लोकांचे अनंत व्यवसाय चाललेले असतात व त्यांचा परिणाम होळे, कान, वगैरे इंद्रियांचे मार्फत सारखा होत असतो व याचे उलट रात्री सर्वत्र शांत व सामसुम असल्यानें आपणांस स्वतः श्रौप न आली तरी हें परिणाम बंद होऊन पुष्कळ फायदा होतो.

विश्रांती प्रमाणेंच करभणुकीचे महत्त्व आहे. पण यासाठी खेळ खेळणे बरोबर नाही. खेळांत नेहमीं दुसऱ्याला डाव येऊ नये व आपणांस यावा अशी वाईट बुद्धि असते यासाठी खेळणे वाईट. या करितां गाणी म्हणावी, देवदर्शनासाठी जावे हें चांगले. हिंदी रहाणीत साधारण बायकांना घरकामांतच पुरेसा व अनेक प्रकारचा व्यायाम होतो. दळणे, कांडणे, तत्ककरणे, पाणीभरणे, धुणीधुणे वगैरे कामांत पुष्कळ व सर्व शरीराला चांगला व्यायाम होतो यासाठी ही कामे करणेस नोकर खरोखर जास्त काम असल्याशिवाय नयेत व साधारणपणे मोठे कुंटुब असले तर त्या मानानें घरांत बायका पण जास्त असतात व यानाठीं नोकर ठेवणेची

जरूर नसते. नोंकर ठेवल्याने आपण व्यायामाला मुक्तो हें नुकसान आहेच पण काम चांगले होत नाही हें मोठे नुकसान आहे. या शिवाय काम करणेत स्वावलंबन, तपाचरण, कष्टाची सवय व मुलाबाळांना कित्ता घालून देणें हें फायदे आहेत ते निराळेच दुसरें महत्वाचें काम कोणी करीत असेल तर त्यांनी नोंकर ठेवणेंस हरकत नाही म्हणजे जास्त उप-युक्त काम केल्याने हें दोष भरून निघतात इतकेंच. तात्पर्य साधी रहाणी व कष्ट करणें हें आपले ध्येय सोडूं नये.

प्रकरण दुसरें

सण.

मुलांसाठी लिहिलेले दुसरें पुस्तकांत सणांची उत्पत्ती वगैरे देऊन पुरुषांचे सणाचे विवेचन केले आहे यासाठी येथें फिरून सणांची उत्पत्ती व सणाचे दिवशीचें सामान्य कर्तव्य हें सांगत नाहीं या ठिकाणीं फक्त स्त्रियांचें सण त्या दिवशीचें कर्तव्य व त्यापासून घेणेचे धडे इतक्या गोष्टींचे विवेचन करणार आहे. स्त्रियांचें सण खालील प्रमाणें आहेत.

(१) गौर, (२) रामनवमी, (३) वटपौर्णिमा, (४) शिवामुठ, (५) मंगलगौर, (६) नागपंचमी, (७) कृष्णाष्टमी, (८) पिठोरी, (९) हरतालिका, (१०) ऋषिपंचमी, (११) ज्येष्ठाकनिष्ठा गौरी, (१२) महा लक्ष्मी, (१३) वसुवारस, (१४) बहीण-तीज, [१५] तुलसीविवाह, [१६] भोगी, [१७] संक्रांत.

गौर—चैत्रशुद्ध प्रतिपदेपासून वैशाखशुद्ध तृतीयेपर्यंत अन्नपूर्णा देवी श्रोत्रोढ्यावर बसवून तिचा उत्सव करावयाचा असतो. हा उत्सव सुरू झाल्याचें लक्षण म्हणजे आंगणांत तुळशीपाशी रोज थोडी जमीन

सारवून तिजवर नानाप्रकारची रांगोळी काढणें हें होय. या योगे उन्हाळ्यांत सर्व अंगण सुशोभित केलें जाऊन, स्वच्छ होऊन, निजणे, बसणे, उठणेस योग्य होते. अन्नपूर्णा हें स्त्रियांचे उत्तम ध्येय असल्याचे पहिले प्रकरणांत सांगितलें आहेच. या माहिऱ्यातील कोणत्यातरी एक दिवशीं हळदकुंकू वाटणेचा पण प्रघात आहे, या दिवशी गौर मांडतात व तेथें आपले ऐपती प्रमाणें थाट करतात. हा थाट म्हणजे स्त्रियांचे कौशल्याचे एक प्रदर्शनच आहे. गेल्या वर्षांत स्त्रियांनी काय केले याचा हा आढावाच आहे. यासाठी स्त्रियांनी दरसाल काहींतरी नवीन जिनस स्वतः करावी व या प्रदर्शनांत मांडावी. कोणती जिनस आपणांस करतां येईल, ती कशी करावी वैगेर माहिती दुसऱ्या गौरी पाहणेस गेल्यानें मिळावी अशी पण योजना यांत आहे. कोणी गरीब बायका असतील तर त्यांनी अशा जिनसा करून विकाल्या जिनसा करणेंस दुसऱ्या बायकांस शिकवावे असा पण याचा उपयोग आहे. या प्रमाणें ही चाल फार उपयुक्त आहे पण सर्व काळ बदलल्यामुळे या बाबींत पण न्हास झाला आहे. हे प्रदर्शन इल्ली घरच्या किंवा निदान स्त्रियांच्या कौशल्याचे नसून इंग्रजी किंवा जपानी चित्रांचे प्रदर्शन झाले आहे. हे बदलून स्वदेशी कापड, स्वदेशी विणकाम वैगेरे बायकांनी केलेल्या नव्हे प्रदर्शनाचे घरचे बायकांनी केलेल्या जिनसांचें हें प्रदर्शन होईल. तर त्यापासून फार फायदा होईल मनुष्य महत्वाकांक्षी व उत्सव. प्रिय आहे ही गोष्ट खरी पण त्यासाठी त्यानें परकी मालाचा आढत्या व्हावे हें चांगलें नाहीं. आपल्या देशांत, आपल्या बहिणींनी केलेल्या अनेक चांगल्या वस्तुंचा संग्रह करून, त्यांत शक्य ती भर आपण घालून, इतरांना त्याप्रमाणें करणेस उत्तेजन किंवा प्रोत्साहन देणें हेंच या वेळीं या कामी बायकांनी करावयास पाहिजे. हळदीकुंकवासाठी आलेल्या स्त्रियांनी त्या जिनसा पाहून ज्याची माहिती त्यांस नसेल ती माहिती विचारावी व मालकीणीनें ती सांगून त्यास तें काम शिकविणेचे कबूल करावे व शिकवावे म्हणजे अन्नपूर्णा प्रसन्न होऊन देशाला समृद्ध करील.

२ रामनवमी—रामनवमीचे सणाचे विवेचन मुलांसाठीं केलेल्या दुसऱ्या पुस्तकांत केलेच आहे, आतां रामायणापासून स्त्रियांनीं काय बोध घ्यावा हें येथें सांगायलाचें आहे, रामायणांत स्त्रियांनीं ज्यांचा किता ध्यावा अशा तीन स्त्रिया आहेत. अहिल्या, सीता, व मंदोदरी या त्या साध्वी होत.

अहिल्या—अहिल्येचे गोष्टीपासून शिकावयाची मोठी गोष्ट म्हणजे आपल्या हातून अजाणपणे सुद्धां पाप घडतां कामा नये व हें पाप अत्यंत सूक्ष्म गोष्टीपासून पण घडते. ब्रह्मदेवानें अहिल्येला उत्पन्न केल्यावर अगोदर पृथ्वी प्रदक्षणा करणे हा पण तिच्याबद्दल लावला होता. अहिल्येला इंद्र नवरा पाहिजे होता व अगोदर पृथ्वी प्रदक्षणा करील अशी तिला आशा पण होती. पण गौतम ऋषींनी तो पण जिकला व ती त्यांची धर्मपत्नी झाली. अहिल्येला लग्नापूर्वी इंद्र नवरा असाव असें जे वाटले होते त्याचा फायदा घेऊन तिला इंद्रानें फसविलें. इंद्रानें गौतमाचें सोंग घेतल्यानें ती पहिल्यानें फसली व पुढें हा गौतम नव्हे असें तिला समजलें तरी आपल्या लग्नापूर्वी च्या इच्छेला ती बळी पडली व यामुलें तिला दगड होऊन पडावे लागले. अतिसूक्ष्म वासनेपासून कर्माचा उगम होऊन ते कसें वाढते व घात करते याचे हें चांगले उदाहरण आहे.

सीता—आपल्या नवऱ्याबरोबर खुषीनें गज्य सोडून वनवासांत जाण्याचे पत्करले याबद्दल सीतेची प्रशंसा करावी तितकी थोडीच होणार आहे. नवऱ्याचें सुख ते आपले सुख व नवऱ्याचे दुःख ते आपले दुःख हे स्त्रियांचें कर्तव्य तिनें उत्तम प्रकारें आचरून दाखविलें. ती वनवासांत लक्ष्मणाला अभद्र बोलली याबद्दल तिला पुष्कळ जण दोष देतात. पण विचार करतां तिला या बाबद दोष देतां येत नाहीं. लक्ष्मणाचा व सीतेचा संबंध गेली चौवीस वर्षे

सण

होता व यासाठी तिला त्याच्याबद्दल नसती शंका यावयास नको होती पण रावण जवळ आलेला असल्याने त्याच्या मनापासून उत्पन्न होणाऱ्या लाटांनीं सीतेचे मन क्लुषित होत होते. तिला कसेसेच वाटत असून असे कां वाटावे हे समजत नव्हते अशा वेळीं या चळबिचळीचे कारण लक्ष्मण असावा असे वाटणे साहजिक होते. त्या ठिकाणी लक्ष्मणाशिवाय दुसरा पुरुषच तिचे माहितीत नव्हता म्हणून 'मनोमनसाक्ष' या न्यायाने आपल्या मनाचे चळबिचळीचे कारण लक्ष्मण असावा असे वाटून तिने त्याची निर्भर्त्सना केली व मग रावणास पाहिल्यावेळीं तिला आपल्या बोलण्याचे फार वाईट वाटले. मनांत चळबिचळ झाली तरी या प्रमाणे उतावीळपणे भलतेच करूं नये हे यापासून शिकण्यासारखे आहे. सीतेला पुढे टाकून दिल्याबद्दल लोक रामाला दोष देतात पण त्यांची सुद्धां तेथे चूकच होते. सीता अत्यंत मानी होती व परीट जी गोष्ट बोलला ती कर्णोपकर्णी सीतेच्या कानावर येत. बायका आपआपसांत त्याबद्दल कुजबुजल्या व असे झाले असते तर सीतेने आत्मत्याग केला असतां व शेवटीं रामानीं तिला ती शंका सांगितल्या बरोबर तिने देहत्याग केलाही. या करितां रामानीं तिला टाकून दहा बारा वर्षे जास्त वाचूं दिले हे बरेच केले असे म्हणावे लागते.

मंदोदरी—मंदोदरी ही रावणाची बायको होती. रावणाला सीतेवर बलात्कार करण्याबद्दल किंवा तिला मारण्याबद्दल त्याला अनेक जणांनीं शिफारस केली होती व त्याप्रमाणे तो करण्यास उद्युक्त झालाहि. पण वेळोवेळीं मंदोदरीने त्याला सौम्य बोलून, उपदेश करून तसें करूं दिले नाही. नवरा वाईट फंदास लागला तर सौम्य शब्दांनीं, नानाउपदेशांनीं, हरप्रयत्नांनीं त्याला त्यापासून परावृत्त करावे हे या गोष्टीपासून शिकणे सारखे आहे. मारुती लंकेत गेला होता त्या

रात्री सीता व रावण यांची गांठ पडल्यावेळीं मंदोदरीनें रावणास केलेला उपदेश व त्याचें मन वळवून ती त्यास तेथून परत घेऊन गेली हा भाग या ठिकाणीं स्त्रियांनीं लक्षांत ठेवणे सारखा आहे.

कैकई—मंथरेचे नादी लागून कैकईची कशी फजीति झाली ही गोष्ट व कैकईचे रामानीं केलेले सांत्वन पण दाखला घेणे सारखे आहे. संबंध रामायणच नमुना घेण्या सारख्या प्रसंगानीं भरलेले आहे पण त्यांत वरचे प्रसंग विशेष लक्षांत ठेवणे सारखे आहेत.

३ बटपौर्णिमा—हा उत्सव ज्येष्ठ शुद्ध पौर्णिमेस सत्यवानाचें मृत्यु दिवशीं करतात सावित्रीची कथा माहित नाहीं अशी मुलगीच आपले-कडे सांपडणें अशक्य. सावित्री ही द्युमत्सेन राजाची एकुलती एक मुलगी तिला अनुरूप वर मिळेल ना म्हणून वर पाहणेस बापाने तिच्या पाठविलें व तिनें सत्यवानाला वरले. पुढे ही कथा ती बापाला सांगत असतां सत्यवानाचे एकच वर्ष आयुष्य असल्याचें नारदांनीं सांगितलें. पण मनानें केलें तरी ते केलेच 'मनःकृतंकृतं राम न शरीर कृतंकृतं' असा तिका निर्धार असल्यानें तिनें शेवटीं सत्यवानालाच वरिलें. लग्न झाल्यावर सर्व राजोपभोग टाकून ती सत्यवाना बरोबर तपोवनांत आनंदानें होती. आपली सासु, सासरा, नवरा यांची सेवा ती अत्यंत मनोभावानें करित असून ती तपाचरण करून पुण्य जोडत होती नवऱ्याचें मृत्युपूर्वीं तिने तीन दिवस त्रिरात्र व्रत केले व शेवटच्या दिवशीं ती नवऱ्या बरोबर रानांत गेली. शेवटीं मृत्युचे वेळीं सत्यवानाचे डोके दुखुं लागले तसें तिने त्यास मांडीवर डोके ठेवून निजणेस सांगितलें. यमधर्म सत्यवानाचे प्राण घेऊन जाऊ लागला तेव्हां त्याचे बरोबर ती गेली व शेवटीं आपल्या गोड भाषणानें त्याला संतुष्ट करून नवऱ्याचें प्राण तिने परत आणले व इतकें करून ही गोष्ट तिने कोणाला सांगितली, सुद्धां नाहीं. ऋषींनी जेव्हां सावित्री तूंच आतां झालेली गोष्ट सांगून आमचे संशय घालीव म्हटल्यावर तिने झालेली

हकांगत सांगितली. सावित्रीचे सगळेच चरित्र अनुकरणीय आहे. तिचे सासु सासऱ्याचे आज्ञेत वागणे, मर्यादेने नवऱ्याशी वागणे, यमधर्म प्रसन्न झाला असतां दोन्ही कुळे म्हणजे माहेर व सासर यांचे हित होईल असे वागणे व शेवटपर्यंत स्वतः मागे रहाणे हे गुण अत्यंत उदाहरणीय आहेत. यासाठी निरात्र उत्सव करून ज्या वडाखाली हा सावित्रीचा शेवटचा प्रसंग घडला त्याच खाली तिची पूजा करणे फार योग्य आहे.

४ शिवामूठ—गौरीहर यांचा जोडा हे आपल्या हिंदु स्त्रियांचे ध्येय असल्याने त्यांच्या पुष्कळ उत्सवांत याच देवतांची पूजा असेत. शिवामूठ यांत शंकराची पूजा आहे. दर श्रावणे सोमवारी नूतन विवाहित स्त्रियांनी ही पूजा करावयाचा असते त्यांनी सबंद तांदूळ शिवाला मूठभर वहावयाचे असतात. शिवामूठ वाहिल्याने शंकर प्रसन्न होऊन अपार संपत्ति देतात. याच सोमवारी प्रौढ स्त्रिया धसकी फसकी वाहतात. उलथा पसा व पालथा पसाभर तांदूळ शिवाला वाहणे व भांडे नंदीवर झाडणे या व्रताला धसकी फसकी म्हणतात. हे व्रत पण संपत्तिदायक आहे. पूजा करणाऱ्या मुली या व्रताच्या गोष्टी एकमेकीस सांगतात याला कहाण्या म्हणतात. शंकर ज्या प्रमाणे आशुतोष थोडक्यांत संतुष्ट होणारे आहेत त्याच प्रमाणे पतिदेव पण थोडक्यांत संतुष्ट होणारा आहे व तो संतुष्ट झाला तर आपणांस सर्व सुखे मिळाल्या प्रमाणेच आहेत असे या उत्सवाचे तात्पर्य आहे.

५ मंगलगौरी—श्रावणांतील प्रत्येक मंगळवारी या गौरीची पूजा करावयाची असते, नवीन विवाहित मुलींनी विवाह झाल्यावर पांच वर्षे ही पूजा करावी असे आहे दिवसा पूजा करून रात्री मुली जागरण करतात. एकमेकींनी एकमेकींचा मत्सर करू नये हे या सणाच्या कथेपासून शिकावयाचे आहे मत्सर करणारी व्यक्ति दुसऱ्याचे अहित करण्याचा प्रयत्न करतांना आपले अहित करून घेते हे या पासून शिकावयाचे आहे.

६ वर्णसठ्ठी व शिळासप्तमी—श्रावण शुद्ध षष्ठी व सत्पमीस या पूजा करावयाच्या असतात. यांत नवरा गरीब असो श्रीमंत असो, जीवंत असो मेलेल असो स्त्रियांना जगांत तोच पूज्य होय हें तत्व या कथांत आहे. आईबाप सुद्धा आपले खरें स्नेही नव्हत पण नवराच आपला खरा व शाश्वतचा आधार होय असें या कथांत सांगितलें आहे.

७ कृष्णाष्टमी—श्रावण वद्य अष्टमीस हा उत्सव करतात याचे सविस्तर वर्णन पुरुषांचें सण पुस्तक दोन यांत दिलें आहे. या गोष्टीपासून धडा काय घ्यावा हें येथें सांगणें आहे, श्रीकृष्ण चरित्रांत पांडवांचे चरित्र गुंतलेले आहे या दोन चरित्रांमिळून चार स्त्रियांची चरित्रे उदाहरणीय आहेत. रुक्मीणी, द्रौपदी, तारामती, व दमयंती या त्या चार स्त्रिया होत.

रुक्मिणी—श्रीकृष्णाची पट्टराणी रुक्मिणी होय. श्रीकृष्णाला मुख्य आठ स्त्रिया असून, सोळा हजार एकशे इतर स्त्रिया होत्या. इतक्या सवती होत्या तरी रुक्मिणी कोणाशीही मत्सर न करतां सर्वांशीं प्रेमाने वागून उत्तम प्रकारें संसार करीत होती. श्रीकृष्णाची सत्यभामा म्हणून दुसरी एक स्त्री होती. ती फार मत्सरी, अभिमानी व कांगावी बायको असे. श्रीकृष्णावर आपला पगडा असावा, आपण त्याच्या मोठ्या लाडक्या समजल्या जाव्या म्हणून सत्यभामेने नानाउपाय केले तरी रुक्मिणीपुढें तिचे तेज पडले नाहीं. शेवटीं नवरा वश होण्यास काय करावे असा प्रश्न सत्यभामेने द्रौपदीस विचारला व तिनें नवज्याचें प्रमाणें भर्तृहारी वागावें हाच तिला उपदेश केला.

द्रौपदी—ही द्रुपद राजाची मुलगी व पांडवांची बायको. हिचे नांव कृष्णा असे होते पण ही द्रौपदी या नांवानेंच प्रसिद्ध आहे. अनेक संकटे आली तरी ही नवज्याशीं सभ सुखदुःखी होती.

पांडव वनवासास गेले तेव्हा त्यांच्या इतर बायका आपआपल्या माहेरी गेल्या पण द्रौपदीने तसे केलें नाहीं. ती पांडवाबरोबर वनवासांतच नव्हे तर अज्ञातवासांत पण राहिली. नवऱ्याबरोबर तिने लोकांची नोकरी सुद्धां केली. द्रौपदीची संसारातील दक्षता नवऱ्यानां वरचेवर उत्तेजन देऊन व्याजकडून योग्य कर्मे करविणेची हातोटी, ब्राह्मण वगैरेची सेवा करणेची तत्परता, सुवतीशी सुद्धां प्रेमानें वागणें, गरीबींत सुद्धां सासु वगैरेची प्रेमानें सेवा करणे वगैरे अनेक गुण किता गिरविणे सारखे आहेत. तिची अनेक प्रकारे विटंबना झाली पण ती आपल्या थोर आचरणापासून तिळमात्र दळली नाहीं. सर्व प्रकारची दुःखे तिने मोठ्या धैर्यानें सहन केली.

तारामती—ही अयोध्येचा राजा हरिश्चंद्र याची पत्नी. राजा हरिश्चंद्र हा अत्यंत सत्यनिष्ठ होता. तो इतका सत्यनिष्ठ होता कीं स्वप्नांत दिलेले वचन पण त्यानें खरें केले. स्वप्नांत त्यानें ब्राम्हणास सारे राज्य दान केले व वर दक्षणा देणेसाठीं आपणांस विकून घेतले. कोणत्याही दानाला वर दक्षणा स्टांपादाखल बावी लागते व सर्व राज्य दिल्यावर दक्षणा देणेस कांहींच उरले नाहीं झणून राजाला स्वतःला विकून घेणे भाग पडले. तारामती व रोहिदास यांनीं पण आपणांस हरिश्चंद्राबरोबर विकून घेतले. विकून घेतल्यावर मालकाची सेवा करणानां या दंपत्याला अनेक कष्ट पडले. अखेर रोहिदास सर्पदंशानें मेलला व त्याला जाळणेची परवानगी घेणेसाठीं तारामती जवळ द्रव्य नव्हते. हरिश्चंद्र हा स्मशान-भूमीचे मालकाजवळ नोकर होता आपल्या स्वतःच्याच मुळाळा आपली पत्नी जाळणेस आली असतां कर देणेस पैसा नाहीं म्हणून हरिश्चंद्र जाळूं देईना. इतकेंच नव्हे तर परवानगी वांचून चिता रचल्याबद्दल वगैरे मालकाचे आज्ञेने तो तिला शिक्षा

करणेस तयार झाला. इतकी दुःखांची परमावधी झाली तरी अखेर मरताना तारामतीने जन्मोजन्मी हरिश्चंद्रा सारखा नवरा, रोहिदासा सारखा मुलगा व विश्वामित्रा सारखा याचक असावा व आपण अनेक कष्ट सोसून त्या याचकाला संतुष्ट करावे असे मागितले. कोण हा थोरपणा व काय ही पतिनिष्ठा व सत्यनिष्ठा, या तोडीचे उदाहरण सगळ्या जगाचे इतिहासांत दुमरे सांपडावयाचे नाही. मनुष्य जन्माला आला ह्मणजे अनेक कष्ट हे त्याचे मागे लागलेच आहेत पण त्या सर्व कष्टांना बाजूला सारून जो आपले कर्तव्यकर्म चोख करील तोच थोर.

दमयन्ती—दमयन्ती ही विदर्भ देशच्या राजाची मुलगी व निषेध देशच्या नळ नांवाच्या राजाची बायको होती. नळ हा सर्व गुणांनी अत्यंत पूर्ण होता व म्हणून इंद्र, यम, अग्नि व वरुण या चार देवानां सोडून दमयन्तीने नळालाच वरले. पण ही गोष्ट कळीला आवडली नाही व यासाठी दमयन्तीला शिक्षा करणेचा त्याने निश्चय केला. अनेक वर्षे वाट पहात टपून बसल्यावर नळाचे हातून एक चुकी झाली व कळी त्याच अंगांत शिरली. कळी अंगांत शिरल्यावर नळाला द्युत खेळण्याची बुद्धि झाली व त्यांत तो आपले राज्य हरला. नळ द्युताचे नादी लागला असून हरत आहे असे कळतांच दमयन्तीने आपली मुले आपले माहेरी पाठविली व नवऱ्याबरोबर कष्ट सोसण्यास ती तयार झाली. अखेर नळाचे राज्य गेल्यावर ती दोघे रानोमाळ भटकु लागली व तिला माहेरी जाण्याबद्दल नळाने पुष्कळदा सांगितले पण ती ऐकेना म्हणून नळ तिला सोडून निघून गेला व ऋतुपूर्ण राजाजवळ नोकरीस राहिला. दमयन्ती जागी होऊन पहाते तो नळ नाही. मग तिने त्याचा शोध केला पण तो सांपडेना तेव्हां ती पण शेजारचे राज्यांत राजाकडे नोकरीस राहिली. नळ

दमयन्ती रानोमाळ फिरत आहेत असे समजताच त्यांचा शोध करणेसाठी दमयन्तीचे बापाने लांक पाठविले व त्यापैकी एकाचे दमयन्तीस ओळखून तिच्या बापाकडे नेले. मग नळाचा शोध लावणेसाठी उद्यां दमयन्तीचे स्वयंवर आहे असे सर्व राजांस कळविले व एक दिवसांत विदर्भ देशास जाणे अशक्य म्हणून ते गप्प बसले. ऋतुपर्णाजवळ नळ होता व त्याला अश्वविद्या येत होती म्हणून हे दोघे एक दिवसांत विदर्भपुराला आले तेव्हां यांत नळ असावा असा दमयन्तीने तर्क केला व अनेक कसोठ्या लावून ऋतुपर्णाचा सारथी नळच आहे अशी तिने खात्री केली. शत्रुघ्न नवरा बायकोची विदर्भ राजाचे अनुज्ञेने गांठ पडल्यावर दमयन्तीने तुम्ही मला कंटाळून गेला म्हणून विचारले व नळाने तू फिरून कां स्वयंवर करतेस म्हणून विचारले व एकमेकांचे खुलाशाने एकमेकांचे समाधान झाले. याप्रमाणे दुसऱ्या खुलाशावर विश्वास ठेवणेने भांडण मिटते अशी ककौटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्यच । ऋतुपर्णस्य राजर्षे कीर्तनं कालिनाशनं ॥ १ ॥ या श्लोकांत ह्मण पडली.

हरतालिका—भाद्रपद शुद्ध तृतीयेस हें व्रत सर्व स्त्रियांनी करावयाचे असते. 'हरहर' म्हणून टाळ्या पिटणे असा हरतालिका या शब्दाचा अर्थ आहे. दक्षाची मुलगी सती ही शंकरानां दिली होती. दक्षाने आपले घरचे यज्ञांत शंकरानां स्थान दिले नाही म्हणून रागावून सतीने यज्ञकुंडांत देहत्याग केला. नंतर ती हिमालयाचे पोट्टी पार्वती या नावाने जन्मास आली. तिचे गुण व सौंदर्य पाहून भगवान् विष्णुनी तिला मागणा घातली पण ही मागणी पार्वतीला पसंत नव्हती म्हणून बाप कदाचित् ही कबूल करील या भितीने भाद्रपद शुद्ध द्वितीयेस पार्वती आपल्या एका भैत्रीणीबरोबर पळून गेली व रानांत तप करीत बसली. आपल्याला शंकरच नवरा मिळावा म्हणून ती तप करीत होती. पळून

जाण्याचे बेताने पार्वतीने या दिवशीं सर्व तयारी केली ह्मणून या दिवसाला ' आवरणे ' तयारी करणेचा दिवस असे नांव आहे. वनांत गेल्यावर पार्वतीने फार कठीण तप केले, कित्येक दिवस तर तिने झाडाचे पान सुद्धां खाल्ले नाही. नुसते लंघन वडू नये ह्मणून ती रुईचे नुसते पान शंकराची मध्यरात्रीची पूजा करून चाटी व हेंच कर्म हरतालिकेचे दिवशीं आपल्या बायका पण करतात. अशी तिची भयंकर तपश्चर्या पाहून भगवान् शंकर प्रसन्न झाले. पण त्यांनीं तिची परीक्षा पहाणेसाठीं शंकराचे दारिद्र्य, विचित्र पोषाक, वेढगळ आचरण, विलक्षण विरक्ति व वृद्धपण याचे यथार्थ वर्णन केले व अशा पुरुषास वरून सुखाची आशा व्यर्थ असें तिला दाखविले. पण इतके दोष असले नव्हे यापेक्षाही जास्त दोष असले तरी मला शंकर नवरा पाहिजे. जे आपणाला दोष वाटतात ते दोष नसून गुण आहेत असें पार्वतीने त्यांना सांगितले व शेवटीं ती त्यांची निंदा ऐकून कंटाळली व रागावली सुद्धां तेव्हां शंकर प्रगट होऊन तिला वरण्याचे त्यांनी कबूल केले व या प्रमाणें पार्वतीची इच्छा पूर्ण झाली. या तपावरून पार्वतीला ' अपर्णा ' पान सुद्धां न खाणारी व ' उमा ' अग तप पुरे कर अशी दोन नावे पडली. ज्या दिवशीं पार्वतीला वरण्याचे शंकरांनी कबूल केले ती हा भाद्रपद शुद्ध तृतीया व या दिवशीं रुईचे पान चाटून तिने दिवस काढला होता. पार्वतीचे एकंदर चरित्रच मोठे उज्वल आहे पण त्यांत नवऱ्याचे दोषांकडे दोषरूपाने न पहाणें हा गुण मोठा घेणे सारखा आहे. या जगांत निर्दोष असें कांहींच नाही. भगवान् शंकर, भगवान् महाविष्णु यांच्यांत सुद्धां कांहीं दोष आहेत मग इतर मर्त्य मानवांची काय कथा ? शिवाय आपणाला अगदीं निर्दोष पति किंवा पत्नी असावी असे म्हणण्या इतके आपण तरी कोठे निर्दोष आहोत. प्रत्येक पुरुषाला दमयन्ती सारखी सर्व गुणसंपन्न स्त्री पाहिजे असते पण आपण नळा सारखे योग्यतेचे असल्याशिवाय ती कशी मिळेल असा विचार कोणी करीत नाही. प्रत्येक स्त्रीला आपणाला नळ, रामचंद्र युधिष्ठिरा

सारखा पति असावा असे वाटेते पण आपण स्वतः दमयन्ती, सीता, द्रौपदी प्रमाणें उत्तम गुणयुक्त असल्याशिवाय हें भाग्य आपणास कसे मिळेल. आपण स्वतः रत्न व्हावे तेव्हां कोठे सोन्याशी गांठ पडावयाची हें लक्षांत ठेवून आपल्या योग्यते प्रमाणे आपणांस जें मिळाले त्यांतच संतुष्ट असावे. हा धडा या व्रतापासून शिकावयाचा आहे आपण फार मोठी हांव धरली तर उंदीर व सिंह यांचें लग्ना प्रमाणें त्या पासून आपला नाश मात्र व्हावयाचा व सुख कांहींच लागावयाचे नाही हें जाणून मंतोष ठेवावा. प्रत्येकांत जसा कांहींतरी दोष असतोच त्याच प्रमाणें प्रत्येकांत कांहीं तरी गुण पण असतोच. अगदीं मुळीच गुण नाही असा पदार्थच सृष्टींत नाही सबब आपले पदरी पडलेले वस्तूचे गुणाकडे पाहून समाधान ठेवावे. आपण गुणाकडे नजर ठेवली ह्मणजे गुणांचा उत्कर्ष होतो व त्या पासून दोहीपक्षी अत्यंत कल्याण व फायदा होतो हें या पासून शिकावे.

ऋषीपंचमी—ही भाद्रपद शुद्ध पंचमीस येते. हिला आलिकडील भाषेत 'स्वावलंबन पंचमी' म्हणावे लागेल. प्रत्येक स्त्री ही दर महिन्यास विटाळशी होते व त्यावेळीं ती अस्पृश्य असते, पण विटाळशी होत असतां ती इकडे तिकडे शिवून कळत न कळत तिच्या हातून विटाळ पसरविला जातो या दोषाचे निरसन व्हावे म्हणून हा उत्सव आंद, श्रावणीमध्ये जसे वेदाध्ययन करतानां अजाणपणे जे दोष होतात त्यासाठीं ऋषींची पूजा व माफी मागणे आहे त्याच प्रमाणे न कळत जो दोष आपले हातून होणेचा संभव आहे त्याबद्दल माफी मागून ऋषींची पूजा करणेचा हा समारंभ आहे श्रावणीत जसे पंचगव्य सेवन शारिरीक दोष परिहारासाठीं आहे त्याप्रमाणें आघाढ्याचें सेवन ऋषी पंचमीत आहे. आघाडा हा जननेंद्रिय शुद्धि करणारा आहे. आघाडा जाळून त्याची राख पाण्यांत घालून प्याल्यास जननेंद्रिय संबंधी अनेक दोष दुरस्त होतात. यासाठीं ऋषी पंचमीचे दिवशीं दांत घासणेस आघाडा, आंघोळीस आ-

घाडा, चूळ भरणेस आघाडा, या प्रमाणें आवाढ्याचा उपयोग केला आहे. या दिवशीं स्वतः लावलेली भाजीच खावी व या योगे भाजी लावणे, वगैरे काम आपल्या हातून अवश्य घडावें असा शास्त्रकारांचा हेतू आहे. या सार्थी माणसांचे केवळ माणसांचे श्रमाने पैदा झालेले अन्न मात्र ऋषीस द्यावे असा निर्बंध आहे. हे अन्न अनिश्चय साधे व तसेंच फार रुचकर असते. या रुचकर अन्नाची रुची लागून तसे अन्न नेहमी खाण्याकडे माणसांची प्रवृत्ति व्हावी असा पण हेतू या व्रतांत आहे. विटाळशीचा विटाळ कळून न कळून आपल्या हातून कालविला गेला असेल त्याबद्दल शिक्षा म्हणून हें व्रत आहे व यांत स्वावलंबन शिकविण्याचा मोठा हेतू आहे.

गौरी—भाद्रपद शुद्ध सप्तमीस गौरी येतात अष्टमीस त्या जेवतात व नवमीस त्या परत जातात. या गौरी क्षेण बहीणी आहेत. त्यांची नावे ज्येष्ठा व कनिष्ठा गौरी या होत. दक्षाची मुलगी सती ही ज्येष्ठा अगर वडील गौर असून हिमालयाची मुलगी पार्वती ही कनिष्ठा अगर धाकटी गौर होय असे पण कित्येक सांगतात. या गौरीची पूजा करून त्यापार्शीं अखंड व अचल संपत्ती मागणे हा या व्रताचा हेतू आहे. कोंकणस्थ मंडळींत या गौरी खऱ्यांच्या असतात व देशस्थांत या मुखवट्यांच्या असतात. धारवाडकडिल कानडी लोकांत गौरीच्या दिवशा भितीवर हादग्याचे झाड काढून त्याची पूजा अर्चा करतात. पुरुषांचा गणपतीचा उत्सव चालू असतानां बायकांना पण त्याच प्रमाणे ज्ञानतंत्र करणेसाठीं ही गौरीचे उत्सवार्चा योजना आहे. यावेळीं बायका अनेक गाणी म्हणून एकमेकींना ज्ञान संपादनांत मदत करतात. पूर्वी पुरुषांना द्यावयाचे ज्ञान श्लोकांत घालून ते त्याज कडून पाठ करवून देत व बायकांना द्यावयाचे ज्ञान गाण्यांत घालून, ती पाठ करून घेऊन त्यांत देत, अशा प्रकारची अनेक गाणी पूर्वीच्या बायका म्हणत. बहुतेक गाण्यांत श्रीकृष्ण अगर त्याचे वेलचे मंडळीस ती गोष्ट घडल्याचे वर्णन आहे. उदाहरणार्थ

घरांत मुलांना देवी आल्या म्हणजे देवांचे गाणे म्हणतात त्यांत देवी कसा येतात. त्यांचे प्रकार किती, देवी आल्यावर काय उपचार करावे व वर्तन कसे ठेवावे वगैरे माहिती मोठी उत्तम दिलेली आहे व देवी आल्यावेळीं हे गाणे रोज म्हटलें ह्मणजे या गोष्टी प्रमाणें आचरण करणे सोईचें होते. न्हाणवली, गर्भाधान, डोढाळतुली, बाळंतीण, दृष्ट, मोडशी, देवी, गोंवर, काजिण्या, खोकला, वगैरे सर्व गाणी याच प्रकारची आहेत व उत्सवांत ती म्हणायला शिकण्याची योजना आहे.

महालक्ष्मी—ज्या प्रमाणें चैत्रांत महिनाभर गौरीचे पुढें प्रदर्शनें भरतात त्याच प्रमाणें आश्विन महिन्यांत देवीपुढें एक दिवस नवरात्र असते व मार्गशीर्षांत पण चंपाषष्ठीचे नवरात्र असते. पहिले म्हणजे आश्विनांतील नवरात्रांत देवीची आराधना असते व दुसऱ्या मार्गशीर्षातील नवरात्रांत खंडोबाची आराधना असते. आश्विनांतील नवरात्रांत अष्टमीचे दिवशीं स्त्रिया महालक्ष्मीची पूजा करतात. या महालक्ष्मीचे पूजेत मुख्य ध्यावयाची गोष्ट म्हणजे मत्सर करूं नये ही होय. मत्सर करणारी व्यक्ति दुसऱ्याचे नुकसानें चिंतीत असते पण अखेर त्यांत तिचेच नुकसान होते, महालक्ष्मीचे रात्री बायका घागरी फुंकतात व या प्रमाणें घागरी फुंकतानां कित्येकानां देवी अंगांत येते, देवी अंगांत येणे ह्मणजे एक प्रकारचा वात किंवा मेंदूची विकृत अवस्थाच आहे, या विकृत अवस्थेत नेहमीपेक्षा निराळ्या तऱ्हेनें मेंदु काम करीत असतो व त्यामुळें साधारण ज्ञानाच्या पलिकडच्या गोष्टीही त्याला समजतात, बायका अशा विकृत स्त्रीला अनेक भविष्य काळाबद्दलचे प्रश्न विचारतात व ती त्यांची उत्तरे देते, कित्येक वेळा हें अंगांत येणे ढोंग अगर खोटे पण असते व या खोट्या स्त्रिया या स्वार्थासाठीं अनेक खोट्या गोष्टी सांगतात व त्यामुळें विचारणाऱ्या बायका भिऊन जाऊन त्या अंगांत येणारे स्त्रीच्या स्वार्थाला बळी पडतात. खरें ह्मटलें तर भावी टाळण्याच्या शक्ती वांचून भावी ज्ञान व्यर्थ होय व यासाठीं ज्याचे मन मजबूत नसेल त्या माणसानें भविष्य जाण-

णेचा प्रयत्न करूं नये. भविष्य समजल्यानें बळकट मनाचें माणसांचा फायदा होतो पण खंबीर माणसे थोडी. भविष्य समजल्या पासून नुकसान होईल अशा मनःस्थितीचीच माणसे फार व यासाठीं केव्हांही भविष्य जाणण्याची इच्छा धरूं नये. या बाबतीत आपली जिज्ञासा नेहमीं दाबून धरावी व सर्व मार परमेश्वरावर ठेवावा. परमेश्वर भक्तांचा कनवाळू आहे हें जाणून त्याची अनन्यभावानें भक्ति करावी व स्वस्थ असावें.

वसुबारस—आपल्या देशांत पूर्वापासून दुधदुभत्यांचे काम मुली कडे आहे. दुहितृ हा शब्द दुध काढणारी या अर्थाचा आहे व या वरून दुध काढणेंच काम मुलीकडे व गुरें राखणेचें काम मुलांकडे पूर्वापासून आहे या कर्माला अनुसरून गुरांची पूजा करणेसाठीं बायकांची वसुबारस व पुरुषांसाठीं धनत्रयोदशी असें दोन दिवस दिवाळींत राखून ठेवले आहे. धन ह्मणजे गुरेदारे व त्यांची तिथी ती धनत्रयोदशी वसुबारशेचे दिवशीं गाई व वासेरे यांची पूजा करून गोवारीची भाजी व बाजरीची भाकरी खाणेची रीत आहे. बाजरीचे पिक नुकतेच निघाले असलेमुळे या दिवशीं बाजरीचीच भाकरी खाणें सांगितलें आहे. आपले शास्त्रकारांचा आपलें शेतांतल्या त्या काळीं जे पीक आले असेल ते खाऊन सण साजरा करणेकडे फटाक्ष आहे. तांदूळ पिकले पोहं व दुध खा, तीळ झाले हलवा खा, गहू व गुळ झाला पुरणाची पोळी करा, पालेभाजी आली पालाच खा, असे निरानिराळे सणांचे प्रयोग त्यांनीं सांगितले आहेत. दिवाळी ह्मणजे सर्वांनां ज्याचे त्याचे योग्यते प्रमाणें सुख देणेचे दिवस. यांचा प्रारंभ बायकांचे वसुबारसेपासून होऊन शेवट बहिणीतिजेत होतो. आश्विन वद्य द्वादशी ही वसुबारस.

बहीणतीज—कार्तिक शुद्ध तृतीया ही बहीणतीज. भाऊबीजेचे दिवशीं भावानें बहिणेकडे जावयाचे व बहिणीतिजेचे दिवशीं बहिणीनें भावाकडे जावयाचे. द्वितीयेस बहिणीनें भावाचा सत्कार करावयाचा व तृतीयेचे दिवशीं भावानें बहिणीचा सत्कार करावयाचा असतो.

तुलसीविवाह—चातुर्मास्य लागण्याचं वेळीं ह्यणजे आषाढ शुद्ध एकादशी अगर दशमीस तुळस लावावयाची. मग चार महिने तिचे उत्तम तऱ्हेने पालन पोषण करावयाचे व मग ती भगवंताला लग्न लावून घावयाची याला तुलसीविवाह झणतात. तुलसीचा असा विवाह करणेत तिचे अनन्यत्व व भगवंताला तिचा त्याग करतां येत नाही अशा दोन गोष्टी विशेष दाखविल्या आहेत. तुलसीविवाह हा गोकुळवृंदावनातील श्रीकृष्णाचे खेळण्यास अनुलक्षून आहे दिवाळी झाल्यावर शरद ऋतूतील स्वच्छ चांदण्यांत रात्री गोकुळातील गोपगोपी व श्रीकृष्ण भगवान अनेक खेळ खेळले या गोष्टीला अनुलक्षून राधा दामोदराबरोबर तुळसीचा विवाह होतो. तुळस ही वृंदेचा दुसरा जन्म व वृंदावन हे तुळसीचे वनच होते व या वनांत खेळ खेळतानां तुळसीचे हार, मुगुट वगैरे अनेक प्रकार करून तिचा श्रीकृष्णानां गोपांबरोबर उपभोग घेतला व म्हणून श्रीकृष्णा बेराबर तुळसीचा विवाह करतात, पाऊस पडून जिकडे तिकडे आबादानी झालेली नद्यांचे पाणी सुंदर स्वच्छ झालेले, आकाश अगदीं निरभ्र, चांदणे उत्तम स्वच्छ पडलेले तुळसी मंजरीचा घमघमाट सुटलेला अशा वेळीं श्रीकृष्ण गोप व गोपी यांज बरोबर अनेक खेळ खेळले याचे हे तुळसी विवाह हे स्मारक आहे.

भोगी—मकरसंक्रांतीचा महिनाभर म्हणजे धनसंक्रांत झाल्यापासून मकरसंक्रांत लागेपर्यंत थंडी फार असते व दूधदुभते पुष्कळ असून ताळ नुसतेच पिकलेले असतात तेव्हां ताळ, तूप, लोणी वगैरे जिनस पुष्कळ खावे. मुगाची खिचडी तावर खोबरे व तूप, ताळ लावलेली भाकरी व तिजबरोबर लोणी असे या महिन्यांत खावे ह्यणजे अंगांत ऊब राहून थंडी बाधत नाही. गुजराथेत तर या दिवसांत उडदाचे लाडू सकाळीं खाण्याचा प्रघात आहे. तिळ व सुळ यांचे लाडू खाणे पण या दिवसांत चांगले. तात्पर्य पौष्टीक पदार्थ खाणेचा हा महिना म्हणून तो

प्रसिद्ध आहे. भोगी हा या महिन्याचा शेवटचा दिवस म्हणून बायकांनी त्या दिवशी न्हावे व चांगले पदार्थ खावे असा रिवाज पाडला आहे.

मकरसंक्रांत—या नंतर मकरसंक्रांतीच्या दिवशी ब्राह्मणाना तिळ गुळाचे लाडु निदान नुसते तीळ दान करावे ह्मणून शास्त्र सांगते. गृहस्थांचे घरी तिळाचे पीक आले, त्यांनी त्यांचा मदिनाभर तथेच्छ उपभोग घेतला तेव्हां ज्यांना हा लाभ मिळाला नाही अशा गरीब माणसांना हा लाभ देण्याची संधी फार योग्य होय. ब्राह्मण गरीब व त्यात अयाचित व निःस्पृह तऱ्हेने वागणारे यासाठी त्यांना हे लाडु देऊन त्यांची पूजा करावी असे शास्त्र सांगते. हे लाडू फक्त ब्राह्मणानाच द्यावे असे नाही सर्वानां द्यावे व त्यातले त्यांत ज्यांना हे मिळाले नसतील त्यांना विशेषेकरून द्यावे. जी माणसे संपन्न असतील त्यांना आपले संपत्तीला अनुरूप अशी कोणतीही जिन्नस गोगरीबाकडून लुटवावी. या रिवाजांत सुद्धा आपल्या गरीब देशबांधवांना जी वस्तु मिळत नसेल ती त्यांना देणेची योग्य तजवीज केली आहे. अलिकडे या चालीचा योग्य उपयोग मात्र होत नाही. लुटविलेली जिन्नस ज्यांना ऐपत नसेल अशा माणसांनाच ध्यानी इतरांनी तिला नुसते वंदन करावे असे शास्त्र सांगते व हल्ली धनिकांच्या बायका सुद्धा उंस किंवा शेंगांची लूट घेऊन जातांना दिसतात. हे त्यांचे करणे गैर आहे. ज्यांना त्या जिन्नसा मिळत नाहीत, घेण्याची ऐपत नाही अशा स्त्रियांनी या लुटीचा लाभ घ्यावा. समाजांत स्पर्धा व द्वेष वाढून नये म्हणून सर्वानां थोडा फार तरी सर्व पदार्थांचा उपभोग मिळवून देणेसाठी शास्त्रकारांची ही योजना आहे, या प्रमाणे संपन्न लोकांनी गरीबाना स्वखुषीने वस्तु दिल्या म्हणजे गरीबांचे मनांत श्रीमंताबद्दल द्वेष उत्पन्न न होता कृतज्ञताबुद्धी वाढते व गरीबांचे आशिर्वादाने श्रीमंतपण अधिक संपन्न होतात,

उत्सव—एकादशी, शिवरात्र वगैरे उत्सवांत बायका पुरुष या दोघांनाही सारखाच भाग घेतां येतो तसेच कथा, पुराण, भजन वगैरेंत पण त्यांना तसेच सामील होता येते. पुरुष वेद म्हणतात त्या ऐवजी बायकांना गाणी ह्मणणेची सोय आहे. केवळ बायकासाठीच हरतालिका ऋषीपंचमी वगैरे सण असून त्या दिवशी त्यांना एकमेकांना ज्ञान देणेची योजना आहे. या प्रमाणें आपल्या शास्त्रकारांनीं स्त्रिया व पुरुष यांना समानत्वानें वागविले आहे. त्यांची योजना अनेक वर्षांच्या विविध अनुभवांनी फार उत्तम प्रकारें बनविली आहे. कोठेही, कांहींही चांगले सांपडेल कीं ते उचलावे हा आपले शास्त्रकारांचा बाणाच आहे. आपला हिंदुधर्म फार संग्राहक व उदार आहे. मुसलमान लोक डोले करतात तर हिंदू पण डोले करूं लागले इतकेच नव्हे तर मराठी राज्यांत डोल्यांना नेमणुका सुद्धा मिळाल्या. पुण्यांतील नानाफडणवीस यांचा घोडेपार हे याचे चांगले उदाहरण आहे. फार काय पण ख्रिस्ती लोक आपले लोकांत मिसळतील त्यांचे सुद्धा कांहीं घेणेयोग्य सण असल्यास हिंदुलोक उचलतील. आपली पूर्वपरंपरा मात्र हिंदु सोडीत नाहीत हा त्यांचा मोठा गुण आहे व या वरून त्यांचा अनेक शतकांचा सुसंगत इतिहास त्यांच्या चाली रीतींत सापडतो. ही आपली परंपरा कायम ठेवणेची रीत हिंदू लोकांत नसती तर त्यांचे हिंदुत्वच लोपण्याचा प्रसंग आला असता. काळ नेहमी बदलत असतो व त्या प्रमाणें लोकांच्या वागणुकींत पोशाकांत खाण्यांत, पिण्यांत व्यवहारांत फेर पडतो तरी पूर्व परंपरेला धरून फेरफार करणेचा प्रघात असल्यामुळे मागील सर्व गोष्टींची आठवण कायम रहाते. उपनयन संस्कार श्रावणीसारखे सण या वरून आपल्याला कितीतरी बोध घेतां येतो. तसेच आपले आठ प्रकारचे विवाह यामुळे आपणांस किती शिकण्या व शिकविण्यासारखे आहे पण आपण आपले बुद्धीस फांटा दिल्यामुळे इम्राजनां ब्राम्ह विवाह शिकवावा, त्यांना मूर्तपूजा करणेस लावावे, विजार सोडून धोतर नेसण्यास सांगावे त्या ऐवजी आपणच उलट-

गतीने जाऊन त्यांचा गांधर्व व प्रौढ विवाह घेऊं पाहतो, डोळे मिटून प्रार्थना करूं लागतो व विजार घालून केंस राखतो याला काय ह्मणावें आम्ही पुरुष असें करतो इतकेंच नव्हे तर बायकाना करावला लावतो. डोळे उघडून पाहून या बाबतीत योग्य तो धडा आम्ही कधी घेणार कोण जाणे. मोठे विचारी म्हणून ह्मणवावयाचे व सारासार विचार न करतां आंधळ्या प्रमाणें नुसते अनुकरण करावयाचे यास काय म्हणावे. काठेंही चांगली जिनस मिळेल ती अवश्य घ्यावी पण चांगली जिनस टाकून वाईट चाल उचलावी याला हंसावे कां रडावे. चांगला ताजा भात व ताजी भाकरी व भाजी खायची सोडून शिळे, वाळलेले, लांकडासारखे तुकडे उन्ह पाण्यांत भिजवून मऊ करून खाणेंत भूषण मानणारांचे कोणत्या शब्दांनी पूजन करावे कळत नाही. असो येथपर्यंत स्त्रियांचे उत्सवाचे वर्णन झालें आतां त्यांचे संस्काराकडे वळूं.

प्रकरण तिसरें.

संस्कार

स्त्री व पुरुष यांचे भेदाचा प्रारंभ जन्मापासून वयाचे आठवे वर्षीं होतो म्हणून गर्भाधान (आईचे) पुंसवन, सीमंतोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, कर्णवेध, सूर्यदर्शन व अन्नप्राशन हें संस्कार मुलांचे व मुलीचे सारखेच करावयाचे असतात. या संस्कारासाठीं धर्मशिक्षणाचा ओनामा पुस्तक तीनमधील विवेचन वाचावे

या नंतर मुलाचा चौल हा विवाह असतो तो मुलींना नाही व नंतरचा उपनयन संस्कार मुलांचा होतो त्याचे ऐवजी मुलीचा विवाह संस्कार करणेस शास्त्रकार सांगतात. मुलांचे शरीरांत धातू उत्पन्न होणेस मोळावे वर्षी प्रारंभ होतो व मुलांचे शरीरांत रज व गर्भाशय उत्पन्न होणेस आठवे वर्षी प्रारंभ होतो. म्हणून पातिव्रत्याकडे दृष्टी देऊन गर्भा-

शय उत्पन्न होऊं लागण्याचें वेळींच मुलीचे लग्न करावें असें शास्त्र सांगते. लग्नाचा काळ शास्त्रकार असा सांगतात.

यावन्नलज्जते कन्या यावत्कीडति पांसुना ।

आपले गुह्यांग झांकावें, मातीत खेळू नये असें मुलीला वाटूं लागलें कीं तिचा विवाह करावा. नागवे रहाणेची लाज वाटणें म्हणजे गर्भाशयाचे उत्पत्तीला शरीरांत प्रारंभ होणे होय व तेव्हांपासून या गर्भाशयावर अभ-
क्यार्चा मालकी अशी भावना पातिव्रत्याच्या दृष्टीनें इष्ट आहे. मनाने केलेले कर्म पण घडलेच असें समजणेची शास्त्रकारांची प्रवृत्ति असल्या-
मुळे तेढी खबरदारी घेतात. जेव्हां सहा ते आठ वर्षांचें मुलगे आईबापांचें घर सोडून गुरुगृही विद्यार्जनासाठीं जात त्या वेळीं सहा ते आठ वर्षांच्या मुलीनी पण सासरी जाणे व तेथें त्यांच्या वागणुकीला योग्य असें शिक्षण घेऊन सासरच्या कुटुंबाशी एक जांव होऊन जाणे चमत्कारिक वाटत नसे. पण आतां मुलगे गुरुगृही न जातां घरीं राहूनच शिक्षण संपादन करतात म्हणून मुलीनी पण घरी म्हणजे माहेरी राहूनच शिक्षण संपादन करावें असें आपणांम वाटते. मुलगे गुरुगृही न गेल्यामुळे त्यांच्या अंगी ओज, तेज, तप वगैरे गुणांचा योग्य परिपोष होत नाहीं त्याच प्रमाणें मुली पण लग्नावांचून माहेरी मोठ्या झाल्या ह्मणजे त्यांचे अंगी विनय चाणाक्षपणा व तप हे गुण उत्पन्न होत नाहींत. आईबापांनीं मुलांनां मोळा लावण्याचा कितीही आटोकाट प्रयत्न केला तरी आईबापांचे प्रेम व मुलांचा लडिवाळ-
पणा यामुळे तो लागत नाहीं व यासाठींच लहानपणापासून त्यांनां दुस-
ऱ्याचें ताड्यांत देणेस शास्त्र सांगते. लहानपणीं मुलें दुसऱ्याचे घरीं गेल्यापासून त्यांच्या अंगी स्वावलंबन, चाणाक्षपणा व शिस्त हें गुण येतात. आपण परक्या घरीं आहोंत, आपली आपण काळजी घेतली पाहिजे ही जाणीव त्यांनां मन दावांत ठेवणेस व स्वतःच्या हिमतीवर आधार ठेवणेस शिकविते. दहा घरची दहा मुलें असली म्हणजे पर-
स्पर सहकार्याची पण त्यांनां संवय लागते. लहान भावंडाशी लहानपणी

वागतानां मुलांचे मनांत दया, प्रेम या गुणांचा प्रादुर्भाव होतो. आपल्या धाकट्या 'बाळा' साठी आपण स्वार्थत्याग करावा हें शिक्षण घरी भावंडांत मिळते तसे आपल्या मित्रांशी, स्नेहाशी आपण न्यायानें वागलें पाहिजे व ते पण आपल्याशीं तसेच वागणार हे शिक्षण गुरुगृही दहा मुलांत वागतानां मिळते. आईबाप संसारी असल्याने त्यांचे हातून अनेक लहान मोठ्या चुका होण्याचा संभव असतो पण तपोवनांत विरक्तपणे राहणारे गुरुचे ठिकाणीं असा संभव नसतो व यामुळे शास्त्राचें शिस्तीनें वागणेची त्यांच्या हाताखालीं मुलांनां संवय लागते. इंग्रजी राज्यापासून आपण या अलभ्य लाभाला मुकलो ही आपली फार मोठी हानी झाली आहे व तपोवन संस्था निर्माण करून त्या ठिकाणीं वृद्ध माणसांचे देखरेखी खाली शिक्षण देणेची व्यवस्था होईल तो सुदीन. राष्ट्रीय शाळांची योजना या धर्तीवर झाली तरच ती फलद्रुप होईल. शाळेत शिकून रोज आपल्या घरीं येणेची पद्धत फार वाईट आहे व या पद्धतीनें मुलांचे पूर्ण शिक्षण केव्हांही होणार नाही. रात्रंदिवस गुरुच्या सानिध्यांत राहून सर्व प्रकारचा विद्याव्यासंग करणे या शिवाय उत्तम माणसे निर्माण होण्याला दुसरा मार्ग नाही. असे मुलींची लहानपणी लगे होऊन त्यांनीं सासरी जाऊन सासरच्या मंडळींना योग्य वाटेल तें शिक्षण त्यांचे सल्यानें घेणें व त्यांच्या मनाप्रमाणें वागणे यानेच उत्तम गृहीणी होतील नुसत्या पुस्तकी ज्ञानानें केव्हांही इष्ट फल मिळणार नाही.

या प्रमाणें मुलीचा विवाह म्हणजेच त्याचे उपनयन असें ठरल्या वर मुलीचा ब्रह्मचाऱ्याचा पोषाक व कर्तव्य कोणते याबद्दल विचार करणे प्राप्त होते. मुलांचा ब्रह्मचाऱ्याचा पोषाक म्हणजे करगोटा व लंगोटी, जानवे व दंड हीं होत. त्याच प्रमाणें पोंटाला आळा घालणेसाठीं परकर, गुह्यांग झाकणेसाठीं चोळी, स्वार्थत्यागाची दिक्षा म्हणून मंगलसूत्र व योग्य वर्तनावद्दल हमी म्हणून बांगड्या मुलींनी धारण करावयाच्या असतात पुरुष शरीराचे महत्वाचे अंग क्षणें लिंग त्याप्रमाणें स्त्री शरीराचे मह-

त्वाचे अंग ह्मणजे स्तन. स्त्रियांचे गर्भाशय किंवा योनी या बांचून गर्भ धारणा व गर्भाची वाढ होऊ शकते हे अनेक ऋषींनी सिद्ध केले आहे. हरिणीचे पोटी ऋष्यशृंग झाले, गार्गीचे पोटी गोकर्ण झाले या गोष्टीपेक्षा अद्भूत ह्मणजे मलय्यांत अगस्त्य झाले ही होय. पण अगस्त्याचे जन्मांत मित्र व वरूण अशा दोन व्यक्तीचे रेत होते. पण द्रोणांत झालेल्या द्रोणाचे वाढीत एकट्या भरद्वाज ऋषीचेच रेत होते. तात्पर्य रेंताची योग्य रितीने, जोपासना केली तर स्त्रियांचे मदती बांचून मुले निर्माण करता येतात. यासाठी स्त्रियाची योनी अगर गर्भाशय मुलांचे जन्माला अवश्य नाहीत व पिशवीपेक्षा यांची किंमत जास्त नाही, पण मुले कशीही निर्माण हावीत त्यांचे पोषणास दूध अवश्य होय व हे दूध स्त्रियांचाचून उत्पन्न हात नाही व यासाठी पुरुषाला जशी लंगोटी घालून इंद्रियनिग्रह शिकवावयाचा तसा इंद्रियनिग्रह स्त्रियांना चोळी घालून शिकवावयाचा. शिवाय स्त्रियांना परकोर हे वस्त्र असे आहे की ते गुह्यांग झाकून पोटाला पण आळा घालते. विधवा स्त्रियांनी बांगण्या मंगलसूत्रा बरोबर चोळी लाकावयाची याचे कारण हेच. ज्या एका विविक्षित पुरुषाला आपल्याला बांधू घेऊन संसार करणेचे ठरविले होते ते बंधन सुटले याचे द्योतकच हा त्याग आहे. या प्रमाणे स्त्रियांचा ब्रह्मचर्य व्रत घेतल्याचा पोषाक आहे. पुढे पुरुषांचे जसे समावर्तन होते तसा पदर देणे हे स्त्रियांचे समावर्तनच होय. स्तन झांकण्यास नुसती चोळी पुरत नाही असे लक्षण दिसताच स्त्रिचे नवव्याने तिला पदर घेणेस शिकवावयाचे असते

ब्रह्मचर्य म्हणजे रतिसुखाचा त्याग असा अर्थ शास्त्रसंमत नाही ब्रह्मचर्य म्हणजे थोरपणाची वागणूक असा शास्त्रकारांचा अर्थ आहे, लहान मुले घरी असतात तेव्हा पोरकटपणाने वागतात. तसे वागण्याचे सोडून देणे याचे नांव ब्रह्मचर्यव्रत. या व्रतांत नियमित वर्तन हे अगदी पहिले व महत्वाचे कर्तव्य होय. लहानपणी स्वैर वर्तनाकडे प्रवृत्ति असते, आईबाप वडील वगैरेंच्या आज्ञा न मानण्याकडे कल असतो, फाय

करावे व काय करूं नये हें समजत नसल्यामुळे अपाय कारक गोष्टी करण्याचा हट्ट असतो पण उपनयन किंवा विवाह झाल्यावर या गोष्टी सोडून शास्त्रांनीं घालून दिलेले नियम सर्व बाबतींत पाळणेस शिकणे थोरांचा मान राखणेस शिकणे, वडीलांच्या आज्ञा निमूटपणे पाळणेस शिकणे शास्त्रमर्यादेप्रमाणे वर्तन ठेवणें याचे नांव ब्रह्मचर्य. या ब्रह्मचर्यापासून गैर वर्तन केल्याने मनुष्य भ्रष्ट होतो एरवी तो भ्रष्ट होत नाही व म्हणूनच “ अनृतौ तुयदागच्छेत् ब्रह्मचर्याद्विभ्रश्यते ” “ कामाद्विस्कंदयन रेतो हि नस्ति घृतमात्मनः ” वगैरे वाक्ये आहेत. ब्रह्मचर्यात्कन्यायुवानं विन्दते पतिम् शुक्रांनां ब्रह्मचर्यानें राहणेस जनक राजानें सांगितले, प्रजापतीनें इंद्र व विरोचन यांनां ब्रह्मचर्यानें राहणेस सांगितलें वगैरे वाक्यांत असल्या थोर आचरणाला ब्रह्मचर्य ह्मटलें आहे. नुसता स्त्रीसंग वर्ज केला अगर न केला म्हणजे ब्रह्मचर्य जाते अगर रहाते असा अर्थ नाही. मुलगी माहेरी असतानां तिला मोळा नमवो. ती हट्टाने, लडिवाळपणानें, वगैरे वेशिस्त बागते तो गैरशिस्तपणा लहानपणीं सासरी जाऊन तिने सोडावयाचा असतो. सासरी तिनें कसें बसावे, कसें उठे, काय बोलवे, काय करावे, काय करूं नये याबद्दल नियम असतात व त्या नियमा प्रमाणें तिनें वागायला शिकावयाचे असते. हें वागणेंस शिकणे सोईचे व्हावे म्हणून विवाह झाल्यावर तिच्याबरोबर पाठराखीण म्हणून एक बाई पाठवितात, या स्त्रीनें त्या मुलीचें वर्तन चुकत असेल तर तिला शिकावयाचे असते व अशा रितीनें एकदा रस्ता दाखवून दिला म्हणजे त्या रस्त्यानें मुलीनें वर्तन करावयाचे असते व हेंच तिचे ब्रह्मचर्य. या प्रमाणें माणसाने ब्रह्मचर्य हे जन्मभर पाळावयाचे असते. थोडक्यांत सांगवयाचें म्हणजे हलकटपणा, पोरकटपणा नव्हे ते ब्रह्मचर्य होय.

मुलानें जशी गुरुशुश्रूषा करावयाची तशी मुलीनें पति शुश्रूषा करावयाची, पति शौचास गेला कीं त्यासाठीं पाठ मांडून त्यावर तोंड घुण्यास रांगोडी व पाय पुसण्यास रुमाल ठेवावा व जबळ दोन तपेल्या

पाणी भरून ठेवावे, त्यास स्नानास पाणी द्यावे धोतर चणून द्यावे, संध्यास मांडावे. त्याची वस्त्रे धुवावी, जागा झाडून बैठक घालावी वगैरे आपल्या शक्ति प्रमाणे त्याची सेवा मुकाट्याने, न बोलतां सांगणेपूर्वी चाणाक्षपणाने करावी, शिष्याने पण गुरुची अशीच सेवा करावयाची असते. शिष्याने गुरुचीच सेवा करावयाची असते असे नव्हे तर गुरुच्या घरच्या सर्व माणसांची, गुरुचे गुरु, मित्र, पाहुणे वगैरेची पण करावयाची असते व त्याच प्रमाणे मुलीनी नवऱ्याची व त्याच्या आप्तेष्ट, वडिल धान्यामाणसांची करावयाची असते. गुरु शिष्याला ज्ञान देतो व त्यासाठी गुरुपासून दंड, शिक्षा वगैरे पण शिष्याने सोसावयाच्या असतात. गुरुच्या परवानगीवांचून शिष्याला घरी अगर दुसरीकडे जातां येत नाही त्याच प्रमाणे मुलीनी पण सासरच्या माणसांच्या शिक्षा, बोलणी सोसली पाहिजेत व सासरच्या माणसांच्या परवानगी वांचून माहेरी जातां काभा नये. गुरु ज्या प्रमाणे आपले सर्व ज्ञान शिष्याला देऊन शेवटी कृतार्थ करतात त्याच प्रमाणे नवरा पण आपली सर्व संपत्ति व पुण्यही गायको देऊन निळा कृतार्थ करतो एक गुरु केल्यावर ज्या प्रमाणे पूर्वी दुसरा गुरु करणे गैर समजत तेचच एक नवरा केल्यावर दुसरा नवरा करणे गैर. हल्लीं मात्र शंभर प्रकारचे शंभर गुरु एका दिवसांत शिष्याला होतात व ह्मणून त्याच प्रमाणे शंभर प्रकारचे शंभर नवरे करणेकडे बायकांची प्रवृत्ति होते आहे. आपले हल्लीचे वर्तन सर्वतोपरी विसंगतच आहे अशा वेळीं या गोष्टीचे आश्चर्य वाटणेचे कारण नाही. आपली हल्लीची स्थिती धड पूर्व ना पार्श्व अशी आहे. यःकश्चित संख्या मोजणेपासून तो थेट परमात्म्याला भेटण्यापर्यंत सर्व गोष्टीत आपली स्थिती वेडगुजरी झाली आहे. आपली जुनी परंपरा विचार परिष्ठुन व सुसंबद्ध अशी होता व पाश्चात्यांची परंपरा पण त्यांचे प्रकारे विचारपूर्ण व सुसंबद्ध आहे पण आमची हल्लीची ' नहि इधर ना उधर ' अशी झाली आहे, आमची संख्या वाचन पद्धति लहान रकमेकडून मोठ्या रकमेकडे ह्मणजे एक, मग

दहं, मग शतं, मग सहस्र अशी होती. इंग्रजांची संख्या वाचन पद्धति मोठ्या रकमेकडून लहान रकमेकडे अशी आहे ह्मणजे आधी सहस्र, मग शतं, मग दहं व मग एक अशी आहे. आम्ही एक्यायशी व्यायशी म्हणतो त्याला ते आठ हजार दोनशे ऐशी एक असे ह्मणतात ८२८१ व या दोन पद्धति दोन प्रकारच्या पण सुसंबद्ध आहेत पण आम्ही हल्लीं आठ हजार दोनशे एक्यायशी म्हणतो व हे ह्मणणे कोणच्याच रितीनें सुव्यवस्थित किंवा सोपपत्तिक नाही. जी गोष्ट मंगल्यांची तीच गोष्ट आमच्या यच्चयावत व्यवहाराची होय. मुलींच्या विवाहाची व वर्तनाची पण आमची तीच स्थिती, आमच्या ब्रह्मविवाहांत मुली अगदीं पराधीन असत. वडील माणसे करतील ते प्रमाण व म्हणतील तो नवरा. इंग्रजांत मुली अगदीं स्वतंत्र आहेत. मुलीला वाटेला तो नवरा वाटेला तेव्हां तिने करावा त्यात आईबापाचा कांहीं संबंध नाही. परमेश्वरीसूत्र किंवा मानवी परतंत्रपणा दोन्हीकडे सारखाच आहे. आईबापांचे मूर्खपणाने एखादे वेळीं वाईट नवरा मिळणेचा जसा संभव पाहिल्या प्रकारांत आहे त्याच प्रमाणें आपल्या अज्ञानाने व जगाच्या स्वार्थीपणानें वाईट नवरा मिळणे दुसऱ्या प्रकारांत पण तितकेच संभवनीय आहे. पाहिल्या प्रकारांत पण हटकून उत्तम नवराच मिळणे जसे अशक्य तसेच ते दुसऱ्या प्रकारांत पण आहे. पाहिल्या प्रकारांत जसा आज मिळालेल्या नवऱ्यापेक्षां चांगला नवरा मागे पुढें मिळणेचा व आपण त्यावेळीं उगचि लग्न केले असे वाटणेचा संभव आहे त्याच प्रमाणे दुसऱ्या प्रकारांत पण होणेचा संभव आहे. तात्पर्य दोन्ही पद्धतीपैकी कोणतीही पद्धत घेतली तरी तींत सुख दुःख परमेश्वराधीन आपण शक्य तें प्रयत्न करावा हें तत्त्व सारखेच आहे पण या दोन्ही पद्धति आपआपल्यापरी सोपपत्तिक आहेत. पण आमच्या हल्लींच्या पद्धतीत सोपपत्तिकपणा मुळीच नाही, मुलगी अज्ञान असताना आपले समजुती प्रमाणें योग्य नवरा तिला करून दणे व याला मानीत जा म्हणून सांगणे हें एक प्रकारे ठीक आहे. तसेच मुलगी सज्ञान झाल्या-

घर केवल तिच्या इच्छेने तिला पसंत तो नवरा तिने करावा हैं दुसऱ्या प्रकारें ठीकच आहे, गुण दोष दोन्ही पद्धतीत आहेत पण आपण एक गोष्ट मुख्य समजून ती ज्यात साधेल तो मार्ग मोकळेपणे स्वीकारणे हेंच योग्य होय. पण मुलगी मोठी होऊं द्यायची, तिला चांगला नवरा कोणता, वाईट कोणता हें समजू द्यायचे, तिला एक दिवसांत दहा नवरे दाखवावयाचे व मग आपल्या मनाला वाटेल तो नवरा तिला करून द्यावयाचा याचा अर्थ काय. तसेंच लहानपणीच मुलीला सासरी पाठवून एकत्र कुटुंबाचा तिला एक घटक करणे हें एक प्रकारें योग्य व या प्रमाणें लहानपणापासून ती त्या घरांत वाढल्यामुळे तिचा तेथें एक जीव होणे सुलभ व शक्य पण असते. तसेंच मुलगी मोठी झाल्यावर तिचे लग्न करून लग्नाची तिला निराळे घर करून देणे व नवऱ्याचे आईबापांना पण तिने परकी समजणे हें एक प्रकारे योग्य, नव्या घरांत ती स्वतंत्र मालकीण असल्यामुळे तिला कसलाही मोठा असणेची जरूर नाही, पण मुलगी मोठी करावयाची, तिला एक प्रकारचे वळण व त्याचा अभिमान लावावयाचा व मग तिला दुसऱ्या घरी पाठवून दहा माणसांशी भांडायला लावावयाचे याला कोणता शहाणपणा ह्मणायचा, स्वतंत्रपणे वागायला शिकलेल्या तरुण पोरीला दुसऱ्याची ताबेदारी व परक्या दहा माणसांचे मनाप्रमाणें कसे वागतां येईल हे कोणीच पहात नाही, पातिव्रत्य ह्मणजे अत्यंत महत्वाची गोष्ट, दुसऱ्या पुरुषाबद्दल वासना मनांत सुद्धां येऊं नये, म्हणून वासना उत्पन्न होणेपूर्वी पासून त्या वासनेला एक वळण लावणे व तसे वागणे हे एक प्रकारे योग्य, तसेच नवरा ह्मणजे एक बाजारातील जिनस आपल्याला पसंत पडली तर घेतली नकोशी वाटली तर टाकली असे समजणे व त्या प्रमाणे वागणे हें एक प्रकारें ठीकच. पण तोंडाने नवऱ्याला देव ह्मणावयाचे व हातानी त्याला यःकश्चित पदार्थप्रमाणें वागविणे किंवा देवाभिषाक्षीनें लग्न लावून एक धोतर फाटले तर दुसरे घेतात तसे नवरा मेला तर दुसरा करणे याला काय म्हणावे, पुरुष एक

बायको मेली तर दुसरी व मग निसरी अशा दहा बायका करतो तर बायकांनी पण तसे कां करूं नये म्हणणाऱ्यांनी कपचिगीची दुकाने असतात तशी फक्कडांची दुकाने घालून देऊं नयेत किंवा पुरुष आगगाडीत धक्काबुक्का करतात तशा बायकांशी करूं देऊं नये या विसंगतपणाला काय ह्मणावे. तात्पर्य आपण हल्ला मोठ्या चमत्कारीक अवस्थेत आहोत. मागचे काठीचा आधार आमचा सुटला आहे व दुसरी काठी आमचे हाती आलेली नाही व यामुळे आमचं वर्तन धरसोयीचं व विसंगत होते, अशा वेळी पहिली काठीच धरण्याकडे आपली प्रवृत्ति व्हावी व आपली पूर्वपरंपरा धरून आपण आपल्या विशिष्ट संस्कृतीलाच चिकटून बसवे हेंच योग्य, आपली संस्कृति सर्वतोपरी सोपपत्तिक व योग्य आहे. अनेक वर्षांचे अनुभवानें ती उत्तम ठरलेली आहे अनेक पिढ्यांचे संस्कारानी ती आपले अंगवळणी पडलेली आहे यासाठी तिचाच आश्रय केल्याने आपले कल्याण होणार आहे हे प्रत्येकाने लक्षांत ठेवावे, खादीच वापरून जसे आपण कापडांत मागे सरत आहोत, दाखू सोडून जसे आपण फिरून मागचे मुकामाला जात आहोत, त्याच प्रमाणें आपले धार्मिक व सामाजिक निर्वंधे पाळूं लागून आपण मागील मुकामावर जाऊं तेव्हां आपणास जुन्या पायावर चांगला धर सांपडून आपले कल्याण होईल,

. विवाह झाल्यानंतर पदर देणे हे समावर्तन होऊन रजोदर्शन हा संस्कार स्त्रियांना उक्त आहे, रजोत्पत्ति आठवे वर्षांपासूनच होते, पदर देणेचे वेळी ते रज फूल रूपांत असते ते आतां फळ रूपांत येऊन त्याच्या बिया बाहेर पडूं लागतात, रजाचे प्रत्यक्ष दर्शन होते बोक्यानी रज दिसते, हातांनी त्याचा स्पर्श समजतो त्याला रजोदर्शन म्हणतात, मुलगी दहा वर्षांनंतर रजस्वला झाली असे

अष्टवर्षाभवेत्कन्या नववर्षातुरोहिणी ॥

दशवर्षाभवेद्गौरी अत उर्ध्वरजस्वला ॥ १ ॥

शास्त्र ह्मणते याचा अर्थ ती पदर देण्याला योग्य झाली, रज तिच्यात उत्पन्न झाले मात्र ते अद्याप वाहूं लागले नाही ते रज वाहूं लागले म्हणजे

रजोदर्शन झाले. रजोदर्शन झालेलें स्त्रीने इकडे तिकडे हिंडूं नये, चोहो कडे रज लागेल यासाठीं एका जागी बसावे. रजोदर्शनांतती गर्भधारणेस योग्य झाली यासाठीं ती पुरुषास मोह उत्पन्न करील ह्मणून तिने अस्पृश्य रहावे व ब्रह्मचर्याने वागून हा रजाचा पूर ओंसरूं द्यावा. रेत व रज ही प्राणीमय असतात, या प्राण्याला सूर्यदर्शन झाले तर ते मरतात व त्यांची भूतयांनीं उत्पन्न होत. या पासून रोग बीजे पण उत्पन्न होतात ह्मणून रेत-स्खलन होतांच शौच अगर स्नान करावे ह्मणून सांगितले आहे. रजोदर्शनांत तर रज वहात राहणार तेव्हां स्नान अशक्य ह्मणून चार दिवस तो पूर ओंसरेपर्यंत अस्पृश्यत्व सांगितले आहे. रेतस्खलन व रजोदर्शन ह्या दोघातही अस्पृश्यत्व सारखेच आहे पण रेतस्खलन लागलीच थांबत तसे रजोदर्शनांत होत नाही ह्मणून वागणुकींत भेद दिसतो ही गोष्ट शास्त्रकारांचे विषमतेला दोष देणारांनीं लक्षांत ठेवावे, स्त्रियांनां अस्पृश्य ठेवण्यांत स्वच्छता, आरोग्य, व मुलांचा चौकसपणा या गोष्टीकडे शास्त्रकांनीं लक्ष दिले आहे व ते सर्वतो परी योग्य आहे असें प्रत्येक विचारी माणसाला वाटे.

रजोदर्शन संस्कारांत एक मखर घालून त्या मखरांत तिला बसवितात. मग तिला तिच्या मैत्रीणी कडून वाढणी येतात. लग्नांत ताशे, वाजंत्री वगैरे वाजवून मोठा उत्सव करतात तो आजपर्यंत स्वर असलेली दोन माणसे एक स्त्री व एक पुरुष ही यापुढें मनुष्यपणांत आली हें प्रसिद्ध करणेसाठीं असतो. बाकी लग्न समारंभाचे धार्मिक उत्सवांत तासे वाजव्याचे खरोखर कांहीं काम नाही पण मनुष्य उत्सवप्रिय आहे दोन प्राणी जनावरांच्या जन्मातून मनुष्यपणांत आली हें कांहीं आनंद मानण्याजोगे लहानसहान कारण नव्हे. दोन प्राणी माणुसकीला लायक झाले हें मोठेच काम झाले, तसेंच आपले आईबापांचे ऋणांतून मुक्त होण्यासाठीं स्वार्थावर जिने पाणी सोडलें व जी पति देवाच्या भजनी लागली ती त्या कामाला योग्य झाली यासाठीं हा रजोदर्शनाचा संस्कार

व उत्सव असतो. लिंगानें स्त्री असून सुद्धा या कामाला नालायक असे प्राणी असतात पण ही एक व्यक्ती तशी नाही व आतां लवकरच ती आपले उद्दीष्ट सिद्ध करून दाखवील यासाठी त्या मुलीच्या आईबापांना, सासुसासऱ्यांना, आत्पइष्टांना, मैत्रीणींना मोठा आनंद होत असतो व तो आनंद मखर घाटून, उत्सव करून, वाढणी आणून आपआपल्यापरी प्रत्येक व्यक्ती व्यक्त करीत असते. रजोदर्शन माहेरी झाले तर सासरच्या मंडळीना व सासरी झाले तर माहेरच्या मंडळीना आनंदाची ही बातमी साखरपुड्या बरोबर कळवीत असतात. रजोदर्शना नंतर एक दिवशी जितक्या मंडळीकडून वाढणी आली तितक्या उलट मेजवानी म्हणून जेवायला बोलावतात. उपकाराची फेड उपकारांनी करण्यास न चुकणेवर शास्त्रकारांचा फार कटाक्ष आहे. अहेरास प्रतिअहेर, आमंत्रणास आमंत्रण जेवणास जेवण अशी प्रत्येक उपकाराची उपकारांनी फेड करावयाची असते. या प्रमाणें रजोदर्शनाचा उत्सव होत असला ह्मणजे ती मुलगी पण मोठी खुष व उत्साही असते व अशा उत्साही व आनंदी मुलीला संभोग सुख चांगले मिळून चांगली मुलेंबाळे हांग्याचा फार संभव असतो व यासाठीच शास्त्रकार स्त्रियांना नेहमी संतुष्ट व आनंदी ठेवावे असे सांगतात.

रजोदर्शन झाले ह्मणजे मुलीला उत्सवाचे योगानें आनंद व उत्साह वाटत असतोच पण खरा उत्साह तिला दुसऱ्याच एका विचारानें वाटत असतो. ज्या पतिदेवाकडे आपणांस आज पर्यंत फक्त चोरट्या नजरेने पहावे लागे, ज्याच्याशी बोलण्याची आपणांस आजवर बंदा होती त्या पतिदेवाची आपली एकांतात गांठ पडेल, त्यांच्याकडे आपण डोळे भरून पाहूं पांढर त्यांच्या बरोबर आपण गोष्टी सांगू, त्यांच्या चुबनाळिगनादिकांचा आपणांस लाभ मिळेल या विचारानें ती अगदीं गुंग झालेली असते. अगोदर रजस्वला ती झाली म्हणजेच पुरुषांनी आपणांस कुरवाळावे, आपले कोड कौतुक करावे असे मुलीला वाटत

असते व यासाठी दुसऱ्या पुरुषावर यावेळी तिचे मन जाऊं नये म्हणून तिचे अगोदर लग्न करण्याचे. मग रजोदर्शन झाल्यावर एक प्रकारच्या गुदगुल्या होऊन तिचा विषय वासना उत्पन्न होते व रजोदर्शनापासून सुमारे सोळा दिवस ही इच्छा रहाति गोड किंवा रुचकर पदार्थ पाहिला किंवा त्याचा वास आला ह्मणजे जसे तोंडास पाणी सुटते व पोटांत चळ-बिचल सुरू होते तशीच स्थिती या विषयवासनेची असते. विषयवासना उत्पन्न झाली म्हणजे सर्व अंग शिवशिवते, मनाला एका तऱ्हेचा दुरूप येतो, स्तन स्फूर्ण पावू लागतात गुह्येन्द्रियांत चळवळ सुरू होते या सर्व प्रकारामुळे रजादर्शन झालेल्या मुलीत एक प्रकारचा विलक्षण चंचलपणा आलेला असतो, तिचा एक प्रकारच्या सुखाचा अनुभव येत असतो. ती विलक्षण तऱ्हेची मनोहर व सुंदर दिसते, निराळ्याच प्रकारचा मोहकपणा तिच्या अंगावर येतो व म्हणून

प्राप्ते तु पोडशेवर्षे गर्दभ्यप्यासरायते ॥

असे सुभाषितकार ह्मणतात. रजोदर्शन झाले म्हणजे कुरूप स्त्री असली तरी तिच्यावर एक प्रकारचे तेज येते व त्यामुळे ती सुंदर दिसू लागते. प्रजोत्पादनाला मदत व्हावी ह्मणून सृष्टीची ही विलक्षण योजना आहे. या नंतर जर त्या मुलीला पुरुषसंग झाला नाही तर तिचा हिरमोड होऊन ती मोडकळीला येते. उत्साहभंग हे त्याचे कारण आहे. वनस्पतीत सुद्धा असा उत्साहभंग होऊन फुले कोमेजून जातात मग स्त्रिया तर माणसे विकारयुक्त माणसे आहेत.

लग्नमध्येंच नवरा बायकोची भेट होऊन खेळखेळणें, विडा तोडणे वगैरे प्रकारांनी त्यांचा थोडासा परिचय होतो. पुढें एकमेकांशीं बोलणे वगैरेची जरी त्यांस मनाई असते तरी मुकाट्यांनीं अनेक गोष्टीनी ती एकमेकांचीं मने ओढून घेत असतात. मग रज उत्पन्न होऊं लागले ह्मणजे हा माझा नवरा अमक्या तमक्यापेक्षां असा असा चांगला आहे असे मनांत येउन मलीचे मनांत व अशाच विचारानें मलाचे मनांत तिज-

विषयी प्रेम उत्पन्न होत असते. एकमेकांचे दोष न पहाणें, एकमेकांचे गुण वाढविणे, एकमेकांचे प्रेम आपलेवर बसेल असें मगणेकडे दोघांची प्रवृत्ति असते व वडील माणसे ही प्रवृत्ति हितकर रीतिनें वाढेल असे कर्तव्य असतात. इंग्रजी Courtship मध्ये सुद्धां असे प्रेमवर्धन होत असते पण तेथें स्पर्धा असून जिकण्याची इच्छा असते. हा माझा नवरा झणून तो मला प्रिय अशी बुद्धी तेथे नसून हा माझे मनोरथ पूर्ण करतो, हा मला जास्त आवडतो झणून तो प्रिय असा मनोदय तेथें असतो, काहीं न आवडण्यासारखा प्रकार झाला तर तेथें प्रेमभंग होतो किंवा ते दुसऱ्यावर जडत पण तेथें अगोदर नवरा व मग प्रेम असे असल्याने कोणाची स्पर्धा नसते, आवडनिवड नसते व यामुळे प्रेमभंग होणेचा संभव नसून प्रेमाची सारखी वाढ होत असते. अनेक लहान मोठ्या गोष्टीत गुपचिपपणे एकमेकांनीं एकमेकांस मदत करणे यांनीं हा प्रेमोघ वाढत असतो. तारुण्य व रजोदर्शन व यामुळे येणारे सौंदर्यानें या प्रेमांत भरच पडत असते व रजोदर्शनानंतर जेव्हां गर्भाधानाचा दिवस ठरविण्यांत येऊन अमुक दिवशीं गर्भाधान होणार हे एकमेकांस कळते तेव्हां एकमेकांस प्रेमाच्या उकळ्या फुटत असतात. या वेळीं या जोडप्यास जे अवर्णनीय सुख वाटत असत तसें सुख हल्लींच्या जोडप्यांनां कल्पनेने सुद्धां अनुभवतां येणार नाहीं. प्रौढपणीं विवाह, गर्भाधारनापूर्वीं चोरून संभोग, व उत्सुकता उत्पन्न होणपूर्वींच अनुभव व यामुळे या प्रसंगाची गोडी व विरी जाते.

गर्भाधानाच्या दिवशीं नवरा बायको अग्नीची पुजा व चांगली संतती देणेबद्दल अग्नीची प्रार्थना करून वडील भंडळीचा या दंपत्याला आशिर्वाद मिळतो. स्त्रीचे नाकांत त्या दिवशीं नवरा हरळीचा रस पिळतो यावेळीं दोघांचीं अगदीं एक नजर होऊन जाते. हरळीचा रस हा संततीवर्धक आहे व स्त्रीचे डोळीं मांडीवर घेऊन शांतपणे तिच्या हनवटीला हात लावून नाक वर करून त्या नाकांत रस पिळणेमुळे दोघांचे मनांत

विलक्षण चैतन्य उत्पन्न होते. मग संध्याकाळीं मुलीची ओटी भरून तिला नवऱ्याचे सेवेसाठी पाठवितात. निजण्याचे खोलींत आल्यावर दर-वाजा बंद करून ती स्त्री पतिसेवेला सादर झाल्यावर तिच्या मनांतल्या मर्धे आजपर्यंतच्या कल्पनेने अनुभवलेल्या गोष्टी तिला प्रत्यक्ष अनुभवास येतात व यामुळे तिला आतिशय आनंद होतो या प्रमाणे शास्त्रांनी सांगितल्या रितीने संयोग झाल्यावर संभोग सुखाची अनुपमेय सुखस्थिती अनुभवतां येत. बालविवाहापासून पायरीणयरीने मिळालेले हे सुख इतर जोडप्यांना मिळणे शक्य नाही. ज्या प्रमाणे पकानाचा उत्तम स्वाद येण्यासाठी चांगली भूक लागावी लागते, ते उत्तम प्रकारे केलेले असावे लागते व ते बेताने नियमितपणे सावकाश खावे लागते. यापैकी कोणचीही एक गोष्ट कमी असली तर पकानाचा स्वाद पूर्णपणे मिळणार नाही तीच गोष्ट स्त्री संभोगाची आहे. जशी भूक लागल्याशिवाय पकानाला पूर्ण गोडी नाही त्या प्रमाणे रजोदर्शन झाल्याशिवाय संभोगाला गोडी नाही ज्या प्रमाणे पकान शिळ अजर थंड झाले म्हणजे त्याची गोडी कमी होते त्याच प्रमाणे रजोदर्शनाचा बहार निघून गेला म्हणजे त्याची गोडी कमी होते. ज्या प्रमाणे पकान नीट रितीने केलेले नसले हणजे त्याला खमंगपणा कमी येतो त्याच प्रमाणे संभोग शास्त्रज्ञे प्रमाणे घेतला नाही म्हणजे त्यांत गोडी कमी पडते. ज्या प्रमाणे पकान सावकाश चावून खाल्ले हणजे अधिक रुचकर लागते त्याच प्रमाणे संभोग वडील माणसांचे परवानगीने शांतपणे, यथास्थित घेतला म्हणजे त्यांत जास्त शिवाय जसे पकान बेताने खाल्ले म्हणजेच त्यांत सुख होते त्याच प्रमाणे संभोग पण बेताचा झाला म्हणजे त्यांत सुख असते. भूक नसताना, फराळ केल्यावर, पकानाची काय गोडी त्याच प्रमाणे हजार ठिकाणीं तोंड घातल्यावर, प्रेम नसताना, चोरून घेतलेल्या रजोदर्शना पूर्वीच्या संभोग सुखांत काय मजा आहे. पोट भरेल, ढेंकरी येईल, अंगांत शकवा येईल पण ती खुबी की जिची आठवण जन्मभर आनंद देईल ती या जेवणांत

नाही त्याच प्रमाणें, संभोग घडेल, मुले होतील सर्व काहीं होईल पण ज्या सुखाचे अनुभवानें ब्रह्मसुखाची रुचि समजेल असें ते सर्वांग सुंदर सुख ज्याच्या नुसत्या आठवणीनी डोळ्यांत आमदाश्रु उभे रहातात, ज्या स्मरणांचे जिवार जन्मभर वैधव्य कंठतां येईल ते अनुपमेय व अवर्णनीय सुख वाटेल तसे स्वैर वर्तन करणारानां कोठून मिळेल? त्यांच्या अयोग्य वर्तनाला हे सुख न मिळणें ही काहीं लहानसान शिक्का नाही. ब्रह्मानें दाचे खालोखाल सुख या संभोगानंदांतच आहे. जगांत एक रतिसुखच सुख होय. दुःखाच्या प्रत्येक सुखांत दुःखाची काहीं तरी छटा असेत. कशाचा तरी नाश होऊन ती सुखे मिळत असतात अगदीं निर्मळ अशी सुखे म्हणजे [१] ब्रह्मसाक्षात्कार [२] रतिसुख [३] स्तनपानसुख [४] विद्यादानसुख ही याच अनुक्रमानें आहेत. ब्रह्मसाक्षात्कार करून देतानां गुरुच्या डोळ्यांनां पण आनंदाश्रु येतात व शिष्याच्या पण येतात. दोघा- नाही अत्यंत आनंद यावेळीं होत असतो. सर्व जगाचा या वेळीं विसर पडलेला असतो. तीच स्थिती संभोग सुखाची या संभोग सुखांत द्वैताचे मानच रहात नाही. आणि दोन आहता व संभोगापासून सुख होत आहे अशी आठवण सुद्धा नसते, सर्वेद्रियांनीं एका सुखाचा मात्र अनुभव येत असतो. स्तनपान सुखांत पण स्तन पिणाराला व पाजणाराला असाच निरतिशय आनंद होत असतो. काळ, स्थळांचे मान त्यावेळीं असत नाही व तीच गोष्ट विद्यादानाची. विद्यादानांत शिकणाराला व शिक- विणाराला दोघांनांही फार आनंद होत असतो. हा आनंद सगळ्यांत कमी दर्जाचा आहे पण खरा आनंद आहे.

असा पूर्ण संभोग ह्यणजेच गर्भाचे आधान, नाही तर ते रेतःसेचन झालें. इतर प्राण्यांत प्रत्येक वेळीं असाच पूर्ण संभोग घडतो व म्हणूनच ते अमोघवीर्य आहेत. माणसांचे मन चावट झालेले असल्यामुळे त्यांचे मन कोठे तरी गुंतलेले असते व त्यामुळे प्रत्येक वेळीं गर्भाधान न होऊन नुसते रेतः सिंचन होते. शरीराचा धर्म आहे तो शरीर करून जाते.

स्वप्नांत सुद्धां सर्व व्यवहार खोटे पण रेतपात बरा असतो. तसेंच भोगांत तुमचे मन तेथें नसले तुम्हाला नीट भुक् नसलीं अन्न बरोबर झिजविळें नसले, तुम्ही ते कसेतरी वशाखाळी घातलेत तरी शरीर आपली क्रिया करणार. अर्शा व उगीच क्रिया तुम्ही त्याला फार वेळ करावयाला लावलीत तर ते बिघडेल ते नीट काम करणार नाही ते व्यंग किंवा विकल होईल. त्याला जपणे हें तुमचे काम आहे, त्याची योग्य जोपासना तुम्ही केली पाहिजे. शरीर बोळून चाळून नोकर त्याला 'उठाव बोजा' झटले झणजे ते बोजा उठावणार, त्याचे कडून योग्य काम तुम्ही करून घेतले पाहिजे. तुम्हा योग्य रितीनें वागवाळ तर ते आपले काम बरोबर करील. माणसाला सुद्धां अमोघवीर्य रहातां येते शास्त्राप्रमाणें वागळे तर अगदीं एकाच संभोगांत हटकून गर्भधारणा होते असा अनुभव आहें व हा वाटेळ त्याला वाटेळ त्या ठिकाणीं घेतां येईल. शास्त्रे ही अनुभव पाहूनच बनलेली असतात. एका माणसाला आलेला अनुभव व त्याने दुसऱ्यांचे माहितीसाठीं नोंदून ठेवलेला असतो व हाच अनुभव तंतोतंत पुष्कळ जणांना आला झणजे तो शास्त्राचा नियम होतो मग कोणी ज्ञानी तत्ववेत्ता त्या नियमाची उपपत्ती लावतो व मग त्या नियमाचे सोपपत्तिक विवेचन झालें असें म्हणतात व जो पर्यंत अनुभव बरोबर येत असतो तो पर्यंत तो नियम बरोबर. अनुभव चुकला म्हणजे नियम चुकला व त्यांत दुरुस्ती केली पाहिजे. शास्त्र या प्रमाणें जन्मास येतात.

गर्भाधान झाल्यावर जिला आपण आतांपर्यंत मुलगी म्हणत होतो तिला आईपण येते व तिच्या पोटांतील गर्भाचे पुंसवन व सीमंतोन्नयन संस्कार हिच्या विद्यमाने होतात. पण ते हिचे संस्कार नव्हेत, गर्भाधानानंतरचा आईचा संस्कार झणजे ढोहाळजेवण होय, गर्भ पोटांत असतांना आपल्या पूर्वकर्मानुसार वाढत असतो व त्याच्या वाढीला लागणाऱ्या सर्व वस्तु त्याला आपले आईचे भार्फतच मिळवाव्या लागतात. बाहेर पडल्यावर जरी तो आईचे अंगावर पीत असला तरी हवेंतून

स्वतंत्रपणे काही जिनसा त्याचे शरीरास मिळत असतात. शिवाय पाणी न्हाणे, माखणे, वस्त्र वगैरेनी पण पुष्कळ कर्मभोग त्याला भोगता येतात पण पोटांत असल्यावेळीं आई वांचून त्याला कोणताच भोग मिळू शकत नाही. तेथे आसोआसाला हवा नसते इतकेंच व्हे तर आवाज; शितोष्ण वगैरे गोष्टी पण तेथे नसतात व यामुळे त्याला वासना तृप्त होऊन कर्म-भोगासाठी आईची मनघरणी करावी लागते व याला डोहाळे असे नांव आहे. आईच्या स्वतःच्या वासना तिच्या आतां पर्यंतच्या आयुष्यातील मिळालेल्या भोगांना अनुसरून असतात. पण मुलाच्या वासना तिच्या झाल्यानंे गर्भारपणी तिच्या वासना बदलतात. तिला गांड नेहमी आवडत नसले तरी या वेळीं आवडते इतकेंच नव्हे तर गोडाशिवाय दुसरा पदार्थ पचत नाही उलटून पडतो. या प्रमाणे खाण्याचीच नव्हे तर इतर सर्व गोष्टीत तफावत पडते व या तफावतीला लक्षांत घेऊनच “मुलाचे लक्षण डोहाळ्यावरून समजते” अशी ह्मण पडली आहे. हे डोहाळे मुलीच न पुराविले तर गर्भाला अपाय होतो या साठी तें पुरवितां येतील तितके पुरावे. ते वाईट असल्यास त्यास सुधारणेचा प्रयत्न करावा व या करण्याला डोहाळजेवण असे नांव आहे. नावांत फक्त जेवणाचाच उल्लेख आहे पण त्याचा हेतु, मतलब तेवढाच नाही. नानाप्रकारानी डोहाळे पुरवून गर्भार स्त्रीला संतुष्ट ठेवावे व गर्भाचे वाढीस मदत व्हावा हा या कामात उद्देश आहे. मात्र गर्भारपणी फार श्रम करणे अगर मुलीच श्रम न करणे व शौचास साफ होणे या गोष्टीला जपावे. फार श्रम केल्याने गर्भाचे वाढीस पुरेसे अन्न मिळत नाही. मुली श्रम न केल्यास गर्भ फार वाढून प्रसूतिच्या वेळीं त्रास होतो. गर्भाचा बोज आंतच्यावर पडून त्याचे काम बरोबर होत नाही व यामुळे शौचास त्रास होऊन शरीर प्रकृतीस अपाय होतो या साठी या गोष्टीस जपावे लागत. वाईट डोहाळे होत असतील तर अनुष्ठान, व्रत, नियम, तप गीते ह्या असे वाईट डोहाळे करणारे पाप नाहीसे होईल अशी तेजवीज तराती.

या बाबद कश्यप व दिती यांचे उदाहरण सांगणें सारखे आहे. कश्यप महर्षिच्या दिती बायकोपासून त्यांना हिरण्याक्ष व हिरण्यकश्यपु असें दोन दैत्य झाले व अदितीपासून इंद्र वगैरे देव झाले. या दोन सवती एकमेकींचा फार द्वेष करीत व तोच द्वेष या मुळांत पण होता. पुढें इंद्राचा कैवार घेऊन भगवान् विष्णुनीं हिरण्याक्ष व हिरण्यकश्यपु या दोघांनाही मारलें. तेव्हां इंद्राला मारणारा मुलगा आपणांस व्हावा असें दितीला वाटलें. हा हेतु सफल होणेसाठीं तिनें कश्यपऋषींची फार उत्तम सेवा पुष्कळ काळ केली. या सेवेनें संतुष्ट होऊन कश्यपऋषींनीं तिला वर माग म्हणून द्यालें तेव्हां तिनें त्यांना आपली इच्छा सांगितली ते ऐकून त्यांनीं तिला गर्भारपणीं एक व्रत करणेस सांगितलें, ते झाली दिल्या प्रमाणें:—

नहिस्त्याभूतजातानि नशथेन्ननृतवदेत् ॥
 नछिन्ध्यान्नखरोमाणि नस्पृशेद्वदमंगलम् ॥ १ ॥
 नाप्सुस्नानाङ्गकुप्येत नसंभाषेत दुर्जनैः ॥
 नवसीताधौतवासः कजंच विष्टतां कचित् ॥ २ ॥
 नोच्छिष्टं चण्डिकाङ्गं सामिषं वृषलादृतम् ॥,
 भुग्जीतोदक्ययादृष्टं पिबेद्दंजलिना त्वेपः ॥ ३ ॥
 नोच्छिष्टास्पृष्टसलिला संध्यायांमुक्तमूर्धजा ॥
 अनार्चितासंयतवाक्ना संवतीताबहिश्चरेत् ॥ ४ ॥
 नार्धतपादाप्रयता नार्द्रपात्रांडदक्षिराः ॥
 शयीतनापराङ्मनान्यननभानच संध्ययोः ॥ ५ ॥

तात्पर्य सर्व वाईट गोष्टी यांत टाकणेस सांगितल्या आहेत व असें झाले ह्मणजे गर्भ सर्व वाईट वासनापासून मुक्त होईल. दितिनें ते कबूल केलें व त्या प्रमाणें त्या गर्भारपणीं ती वागली. इंद्राला ही गोष्ट समजतांच तो तिच्या सेवेस राहिला व तिच्या पोटांत शिरून त्यानें त्या गर्भाचे सात तुकडे केलें. कोणाचाही घातपात न इच्छिणाऱ्यां त्या दितिचा गर्भ तुकडे केलें तरीं जिवंत राहिला. इंद्रानें त्या प्रत्येक तुकड्याचे फिरून सात सात तुकडे केलें तरीं ते मुलगे मेले नाहींत, हें पाहून इंद्र मात्र बाबरला. इतक्यांत दिति बाळंत झाली व तिला इंद्रा सुद्धां पचास मुलगे

झालें. मुलगे इतकें झालेले पाहून तिला आश्चर्य वाटेल. तिनें कश्यापां-
पाशीं एक मुलगा मागितला असून हे पन्नास मुलगे झाले हें काय असें
तिला वाटेल. पुढें हें पन्नासही मुलगे एकमेकांशी भावाप्रमाणें प्रमानें
वागले. या एकुणपन्नास मुलांना मरुत देव असें म्हणतात व हें मरुत देव
दितेंच मुलगे असून सत्वगुणसंपन्न होऊन देवत्व पावले व त्यांनीं इंद्राला
किंवा इंद्राने त्यांना मारलें नाहीं. या प्रमाणें आईला इंद्राला मारण्याची
मोठी इच्छा असून सुद्धां चांगल्या व्रताचे योगानें मुलांत ही बुद्धि उत्पन्न
झाली नाहीं व ते इंद्राचे शत्रु न होतां भाऊ झाले. सगळ्या वाईट ढोहा-
ळ्यांना हाच रामबाण उपाय आहे.

गर्भारपणानंतर स्त्रियांचा पुढचा संस्कार बाळंतपण, हे
बाळंतपण फार बिकट अमते. एवढ्याशा योर्नातून इतकें मोठे मूल बाहेर
पडावयाचें वेळीं ज्या यातना होतात त्या बाळंत झालेल्या स्त्रीचा ठाऊक.
ज्या प्रमाणें शौचास हाणें, लघवी होणे रजोदर्शन होणे त्याच प्रमाणें
बाळंतपण ही स्त्रियांची स्वाभाविक अवस्था आहे व हिला खरोखर त्यांनीं
भिण्याचे कारण नाहीं पण कित्येक स्त्रिया या बाळंतपणाचे भीतिनें पुरुष
संगाचे वेळीं अंग चोरतात व वांझ होतात. पुरुष संगानें गर्भधारणा
होईल व मग गर्भारपणचे त्रास, बाळंतपणचे त्रास, वगैरेचे चित्र त्यांचे
ढोळ्यापुढें उभें राहून त्यांच्या अंगावर शहारे येतात व त्यामुळे अ-
रुन पुरुषसंगाचे अनुपम सुखाला व त्या बरोबरच पुत्रसुखाला त्या अंतर-
तात. बाळंतपणाचे वेळीं फार कष्ट होतात ही गोष्ट खरी पण त्यासाठीं
भिण्याचे कारण नाहीं, हजारो किंवा लाखो बायांत एखादीच बाई या
बाळंतपणाचें कष्टानें मृत्युमुखी पडली आहे व एकंदर स्त्रीप्राणी वर्गाकडे
पाहिले तर हें मृत्युचे प्रमाण त्याहूनही अल्प बसेल. इतका दुःखाचा
अंश सर्वच गोष्टींत आहे. फार जेवून किंवा अन्न न मिळाल्यानें मरगारे
प्राण्यांचे पण इतकें प्रमाण सहज आहे तरी कोणी जेवण सोडीत नाहीं
व हाच गोष्ट मलें होणे व बाळंतपण यांची.

पहिल्या रजोदर्शनाचे वेळीं तसेच पहिले बाळंतपणाचे वेळीं मुलगी माहेरा असलेली बरी. या दांन्ही गोष्टी जननेंद्रिया संबंधी असल्या मुळे मुली या बाबद लाजतात व त्यामळे अपाय होण्याचा संभव असतो म्हणून निभेयपणे व मोकळ्या मनानें ज्या माणसापाशीं आपले सुखदुःख त्यानां सांगतां येईल असें माणून तेव्हां जवळ आसे. बाळंतीणीची खोली अगदीं एका बाजून असावी व तिचे रडणे ओरडणे पुरुषांचे कानी जाऊं नये म्हणून शास्त्र मांगते त्याचा उद्देश इतकाच कीं या वेदना एकून त्या पुरुषांनां वैराग्य येईल, वाईट वाटेल व त्यामुळे ते व ती स्त्री ही संसार सुखाळा मुक्तीकडे पुरुषांचे कानी रडणे जाईल म्हणून ती स्त्री लाजेल, लाजली तर यांनी संकोच होईल व बाळंतपण लांबेल हा पण त्यांत उद्देश आहेच. या कामी लाज वाटणें फार घातक आहे. शिवाय वेदनाचे वेळीं होणारी आरडाओरड दाबून धरणें पण फार घातक आहे. यावेळीं बाळंतीणीला संकोच वाटूं नये पुरुषांनी लांब जावे व तिला मोकळेपणी आरडून ओरडून मोकळी होऊं द्यावी. गर्भारपणापासूनच स्त्रियावर एक निराळी जबाबदारी येउन पडते व ती म्हणजे गर्भ संरक्षण ही होय. ज्या ज्या गोष्टींपासून गर्भाला अपाय होईल त्या सर्व गोष्टी गर्भारशीनें टाकावयाच्या असतात बाळंत होतानां व झाल्यावर तर ही जबाबदारी जास्तच वाढते. मुलाचे हितानाटीं तिला आपली इच्छा, वासना, तच्चेत बाजून ठेवावी लागते. मुलाला अपाय किंवा रोग होऊं नये असें पथ्याचरण तिनें ठेवावे.

बाळंत झालेल्या स्त्रीची जखम भरून येणेस व सर्व इंद्रिये पूर्वस्थितीस येणेस सरासरी दहा दिवस लागतात व तेथपर्यंत ती अस्पृश्य समजणेची चाल आहे. बाळंतीणीची खोली वगैरे बदल बिचार पुरुषांचे संस्कार या तिसऱ्या पुस्तकांत दिले आहेत. मुख्य गोष्ट म्हणजे नवीन जन्मलेले मूल एकदम आईचे पोटांतून बाहेर पडल्यावर निराळे परिस्थितीत पडते व हा भेद जितका सावकाश पडेल तितका चांगला म्हणून

बाळंतीणीची खोली गडबड वगैरे पासून लांब, एकसारखी उष्णता असलेली, एकसारखा उजेड असलेली अशी पाहिजे. तान्द्या मुलाला नवीन इंद्रिये उत्पन्न होणार तेव्हां ती तितकी सावकाश हळूहळू होतील तिची ती चांगली होतील. यासाठी शांत माफक उबदार, मंद उजेडाची, वाऱ्याचा झोत वगैरे नसलेली जागा बाळंतीणीस पाहिजे. बारा दिवस झाले म्हणजे कर्णवेध होऊन त्या तान्द्याचे कानावर गडबड पडणेत हरकत नाही, तीन महिने झाले म्हणजे त्या तान्द्याचे डोळ्यावर प्रखर उजेड पडणेत हरकत नाही, नऊ हद्दा महिने झाल्यावर त्या तान्द्याला विशेष रुचकर किंवा जरा जड अन्न घालणेत हरकत नाही व या गोष्टीला अनुलक्षून शास्त्रकारांनी कर्णवेध, सूर्यदर्शन, अन्नप्राशन वगैरे संस्कार त्या तान्द्या मुलास सांगितले आहेत. मूल जन्मतोच त्याला शक्य तर आईचा चिक पाजावा. हा चिक सारक असून त्याचे कोठ्याला योग्य असतो पण कित्येक वेळा बाळंत होताच स्त्रियांना दूध येत नाही, अशा वेळी मध व एरंडेल यांचा बोळा मुलाला पहिल्याने चोखवावा व मग त्याला दुधाचा बोळा चोखवून दूध पाजावे. मुलाला पहिल्याने दूध ओढण्या इतकी शक्ति नसते तेव्हां आईने आपले थान त्याच तोंडांत घालून ते हळूच दाबावे म्हणजे दुध त्या मुलाचे तोंडांत जाईल. दरदोन तासांनी साधारणपणे मुलास पाजावे. निजल्यानिजल्या मुलांना केव्हांही पाजू नये. आईने बसून मुलाला पाजावे निजल्यानिजल्या मुलाला पाजणेची अवयव केशी तर मूल पीत असतांना आपणांस झोप लागणे; मुळ त्यामुळे कमीजास्त पिते व पुढे तोंडांत थान धरून निजणेची त्याला खोड लागून आईशिवाय ते निजत अगर रहात नाही असे होते मुलाला पुढे जे वळण लागावे असे आपणांस वाटत असेल ते वळण त्याला जन्मापासूनच लावावे. मुलांनी आधाशी अगर खादाड होऊं नये ह्यापून पहिल्यापासूनच त्याला लागेल तेव्हा व भूके पुरतेच पाजावे. भूक नसताना दर रडण्याचे वेळी त्याला थान देणे तसेच पाटे भरल्यावर पण उगीच थान तोंडांत धरून

झोर्पा जाणें या गोष्टीं वर्ज कराव्या. मुलाला नियमितपणाची संवय लागावी म्हणून त्याला नियमितपणे नेमल्यावेळीं न्हाणें, पाजणें, निजविणें वगैरे गोष्टी कराव्या. प्रत्येक गोष्टीचें माप वेळेचा नियम व पद्धतीचा एक प्रकार ठेवावा ह्मणजे मुलें पुढें नियमीन होतात. ती स्वतंत्र व्हावी या साठी त्यांच्यावर कोणताही जुद्धम करूं नये. त्यांच्या हालचाली मोकळ्या पणे होतील असें करावें. ती कपडे अंगावर कदाचित राहूं देणार नाहीत म्हणूनच त्यांना उबदार खोलींत ठेवावें. ही खोली ९८ अंश उष्णतेची असावी तीत उकडूं नये व थंडा पण वाजूं नये. झोपेचें वेळीं मुलाला स्वस्थ झोपू द्यावे त्याला त्यावेळीं जाग येईल असें कांहीं करूं नये. एखादे वेळी डोळ्यांत काजळ घालणें राहिले तर राहूं द्यावें. ते जागे झाल्यावर मग काजळ घालावे पण त्याची झोपमोड करूं नये. अशा व्यवस्थित रितीने राहिल्यास मुलाला केव्हाही दुखणे येणेचे कारण नाही. काल वांकडा आहे. यासाठी तो बदलेल तसतशी आपली वागणूक बदलावी. ऋतु हळूहळू पालटेल तसें आपले वागणेचें धोरण पण हळूहळू बदलावे. ऋतुचे फेरफार प्रमाणें आपण योग्य ते फेरफार केलें नाहीत तर दुखणें येणार, दुखणे ह्मणजे चूक विसंगतता व ही न होण्याबद्दल आपण जपलें पाहिजे. स्वच्छतेला पण तसेंच जपलें पाहिजे. मुलांचे कातडे फार कोवळे व नाजूक असते व त्यांचे सर्व शरीर फार लवचीक असते यासाठी त्याला योग्य आकार देणेत आपण शक्य ती दक्षता दाखविली पाहिजे. मुलाला पाळण्यांत निजवितानां एकाच अंगांस, एकाच कुशीवर निजविलें असतां त्याचे डोके चपटे होते. लहान मुलांना पायावर उभे केल्यास पाय फेंकडे होतात. कोवळेपणी मुलांना बसविल्यास पाठीस पोंग येते. डोळ्यावर येणारे मुलांचे केस न सावरले तर ती तिरळी होतात, मुलांचे कपडे तंग झालें तर त्यांचे हात वगैरे वांकडे होतात. मुलांना मान सांवरणे पूर्वी न जपले तर त्यांची मान वांकडी होते. या प्रश्नाणें या नाजूक मातीला न जपलें तर अनेक कुरूपता मुलांचे अंगी जडतात. तसेंच

नीट रितीने काळजी घेतली तर सुळांचे कांहीं दोष बालवितां येतात.

प्रत्येक लेकूरवाळे स्त्री जवळ एक झोळणा पाहिजे व त्यांत मुलांसाठीं लागणारी सौम्य औषधे ठेवलेली असावी व त्यांचा उपयोग तिला ठाऊक असावा. मुलाला मादक पदार्थ केव्हांही कोणत्याही कारणासाठीं देऊं नये. फार रडले, फार हसले, फार रागावले, पुरुषसंग केला, फार जेवले, फार उपास केला तर अंगावरील दूध बिघडते व हें दुषित दूध प्याल्यानें मूळें आजारी पडतात. यासाठीं लेकूरवाळीनें फार जपून वागावें. कोणतेही बाबींत अतिरेक होऊं नये. निजणे, बसणे, उठणे कामें करणें बगैरे सर्व गोष्टींत लेकूरवाळीनें माफकपणा ठेवावा. बोलताना सुद्धां तिनें माझी मूळें माझे अनुकरण करतांल हें लक्षांत ठेवून वागावे. कर्णवेध वगैरे संस्कार या दृष्टीनें पण महत्वाचें आहेत, कर्णवेध झाला कीं मुलांनां ऐकूं येऊं लागते मग त्यानंतर त्याचे कानी जाऊं नये अशी भाषा तोंडातून काढतां उपयोगी नाही हें आईबापांनीं लक्षांत ठेवावे. सूर्यदर्शन मुलाला झालें कीं मूलांचे नजरेस पडूं नये असें आचरण आईबापांनीं करतां कामा नये. मुलांनां अन्नप्राशन करविलें कीं मुलांनीं खाऊं नये असें पदार्थ घरांत करूं नयेत व आपण खाऊं नयेत, याप्रमाणें मूळ झालें कीं आई. बापांनीं आपल्या बर्तनावर सक्त नजर ठेवावी.

मुलेबालें झाल्यावर आईचे कर्तव्य ह्मणजे नवरा मरणपूर्वीं निदान त्याचे बरोबर मरणे होय. नवऱ्यापूर्वीं मरण येईल तर ते उत्तमच, मरतांनां सर्वांनां ' शांत राहून आपआपले कर्तव्य आजपर्यंत ज्या दक्षतेनें माझे नजरेखालीं केलेंत तसेंच पुढें करीत रहा. व मग स्वर्गांत मला भेटाऊ तेव्हां हिशेब द्या ' असें सांगावें व भगवंताचे नामस्मरण करीत कशांतही मन अडकुं न देतां मरावें. दैवयोगानें असे न घडले व ईश्वरी सत्तेनें पतिदेव अगोदर निजघामास गेले तर वरण्या प्रमाणेंच सर्व मंडळींस निरोप देऊन गंभीरमनानें कशांतसुद्धां मन अडकुं न देतां [आपणांस ज्या

ज्या घरांतल्या वस्तु फार प्रिय असतील त्या दान देऊन] नवऱ्याचे चितेवर देह ठेवावा. माझ्या किलेक भगीनी म्हणतील की इंग्रज सरकारनी कायदानें सती जाणे हा गुन्हा ठराविला आहे पण त्यांना इतकेंच सांगावयाचे की स्वतःच्या हौशीने किंवा खुशीने सती जाणारास हा कायदा कांहीं करूं शकत नाही. लोकांनी कोणी कोणावर जुलूम करूं नये असें हा कायदा ठरावितो. सती जाण्याची उत्कट इच्छा असलेले स्त्रीला आपली इच्छा पूर्ण करणेस हजारो मार्ग आहेत, खरोखर नवऱ्याशी एकजीव झालेल्या स्त्रीला नवऱ्याबरोबर आपोआपच मरण येईल. परगांवी नवरा मरतांच घरी स्वस्थपणे देह ठेवणारी आई मी पाहिली आहे. भर्तृ-हरीनामक राजाचे बायकोची गोष्ट सर्व श्रुतच आहे. वैराग्यादि शतके करणारा तो हा भर्तृहरी नव्हे. या भर्तृहरीची गोष्ट अशी आहे की हा पत्नीला घेऊन शिकारीस गेला असता त्याने एक काळवीट मारला. त्या मृत काळवीटाच्या शिंगावर पडून एका हरिणीने आत्मत्याग केला व हे राजानें राणीस दाखविलें. राणी त्यावर म्हणाली की मृतपति पाहतांच प्राण निघून जावा हे या पेशां श्रेष्ठ. हरीणीच्या मरणांत आत्महत्याचा दोष दिसतो. यावर राजानें राणीची परीक्षा करणेचा बेत केला व पुढील शिकारीचे दिवशी राणीस बरोबर घेतले नाही व आपले कपडे फाडून रक्तांत भिजवून राणीकडे पाठविलें. हे कपडे राणीकडे आणले तेव्हां ती तुळशीची पुजा करित होती. राणीने कपडे पाहतांच निरोप सुद्धा ऐकण्याचे पूर्वीच तुळशीपुढें छोके टेंकून प्राण सोडला. मग राजाला आपल्या कृत्या बद्दल फार वाईट वाटेल व त्यास गोरक्षनाथानीं उपदेश करून कृत कृत्य केलें. यासाठी ज्या स्त्रीला जसे शक्य असेल तशा रीतीने तिने पति बरोबर सहगमन करावे हा उत्तम मार्ग व हाच स्त्रीचा शेवटचा संस्कार.

असे सहगमन करणें तिला शक्य किंवा इष्ट वाटत नसेल तिने यानंतर सर्व विषयभोग सोडून विरक्तपणें जगाचे उपयोगी पडत आपले आयुष्य घालवावे. सती जाणे हा पूर्ण यज्ञ असून वैधव्य मार्गानें हा

अपूर्ण यज्ञ होय. वैधव्यधर्म कसा पाळावा व त्यांचे मर्म काय हे सविस्तर पुढे आठवे प्रकरणांत सांगितलें आहे. या ठिकाणीं विधवांचे पुनर्विवाहा बद्दल मात्र चार शब्द लिहिलें पाहिजेत. इंग्रज सरकारचे संसर्गपासून आपल्यांत जी विसंगतता आली आहे तिच्या पैकींच विधवा विवाह ही एक गोष्ट आहे. नवरा म्हणजे फार पवित्र संबंधाचा एक पुरुष असें समजणे व त्या बरोबर सती जाणे हा एक रास्त मार्ग किंवा नवरा म्हणजे बाजारांत व्यावयाची जिन्नस ती आपले मर्जीप्रमाणें बदलावी म्हणजे हा दुसरा रास्त मार्ग. नवरा बायकोचा संबंध हा एक जन्मापुरता नसून निरंतरचा आहे असें समजून त्याप्रमाणें वागणे हा एक रास्त मार्ग किंवा नवरा बायकोचा संबंध हा एक कायदेशीर करार आहे असें समजून त्या कराराचे मुदती-पुरते तसें वागणें हा दुसरा रास्त मार्ग. पण हे दोन्ही मार्ग सोडून आपण हल्लीं विसंगत रितीनें वागत असतो. लग्न हा कायदेशीर करार म्हणून पण आपण तसा कागद वगैरे करीत नाहीं. देव, अग्नी वगैरेचे साक्षीनें आपण लग्न लावतो व मग एक नवरा मेल्यावर दुसरा करावा म्हणतो यांत किती विसंगतपणा आहे व यासाठीं पराशर स्मृतांतील एक श्लोक आधार म्हणून पुनर्विवाह पाहिजे म्हणणारे लोक पुढे करीत असतात.

नष्टे मृते प्रवृजिते क्लीबे च पतिते पतौ ॥

पंचस्वाप्तसुनारीणांपतिरन्यो—॥ १ ॥

या श्लोकांतील क्रियापद काय असावे ह्याच विचार आपणांस कर्तव्य आहे म्हणून मी येथें तो मुद्दाम दिलें नाहीं.

[१] नष्टे—नवरा अजिवात नाहींसा झाला असेल तेव्हां.

[२] मृते—नवव्याचे शरीर आहे पण त्यांत प्राण नसेल तेव्हां

[३] प्रवृजिते—नवव्याचे शरीर व प्राण आहे पण भोगाची इच्छा नाहीं.

(४) क्लीबे—नवव्यास शरीर प्राण व भोगेच्छा आहे पण शक्ति नाहीं तेव्हां.

(५) पतिते —नवव्यास शरीर प्राण, भोगेच्छा आहे पण तो अधर्मानें वागतो तेव्हां.

या पांच प्रकारच्या आपत्ती बायकोवर आल्यातर तिने दुसरा नवरा करावा असे पुनर्विवाहेच्छु माणसांचे ह्मणणे आहे व या पांच आपत्ती येऊन पडल्या तरी बायकांनी दुसरा नवरा करूं नये असे कित्येक म्हणतात, पाश्चात्यांचे अगदीं सुधारलेल्या स्त्रिया या पलिकडे एक पायरी जाऊं म्हणतात. वं मग त्याचे वर्तन निर्बद्धस्वैर होते.

(६) रुतौ—नवऱ्याला शरीर, प्राण, भोगेच्छा, शक्ति आहे व तो धर्मानें पण वागतो पण तो मला आवडत नाहीं तेव्हां.

या प्रमाणें निर्बद्धस्वैर आचरण करावे असें शास्त्रकारांचे म्हणणे असावे कां कोणत्याही आपत्तींत दुसरा नवरा करूं नये असें ते म्हणत असावे हे ठरविणें मी वाचकांवरच सोंपवितो. शास्त्रानेबंध घालून माणसाचे वर्तन नियमित करणेसाठीं जन्मास येते तेव्हां ज्याला ताळ नाहीं असें स्वैर वर्तन सांगणेकडे त्याची प्रवृत्ती नसावी उलट कडक निर्बंध घालणेकडेच त्याची प्रवृत्ती असावी असें वाटते व म्हणून केव्हांही स्त्रियांनी दुसरा नवरा करूं नये असें माझे मनाला वाटतें.

पुनर्विवाह करावा म्हणणारे असें विद्वान या बाबद दुसरा एक मुद्दा पुढें आणीत असतात व तो ह्मणजे विधवा विशेषतः बालविधवा यांना या निर्बंधामुळे होणारे दुःख किंवा कष्ट हा होय. हेगमुळे बालविधवा स्त्रिया घुक्कळ झाल्या आहेत, अशा विधवांचे हातून अयोग्य वर्तन धडते यासाठीं त्यांना विवाहाची परवानगी असावी असें त्यांचे म्हणणे आहे. याबाबद आपणाला दोन गोष्टी लक्षांत ठेवावयाच्या आहेत. पहिली गोष्ट ह्मणजे ही कीं ज्या स्त्रिया आपणाला हिंदुधर्मातील अत्युच्य वर्णापैकी म्हणवितात त्यांनाच हा विधवा विवाहाचा प्रतिबंध आहे कमी किंवा खालचे प्रतीचे लोकांकरितां हा नाही. कोणाही स्त्रीला कमीपणा पत्करून पुनर्विवाह करतां येतो. सामाजिक बाबींत, कमीपणा गौणपणा इतकाच दोष हिंदुसमाज अशा स्त्रिला देतो. दुसरी गोष्ट अशी कीं आज पृथ्वीच्या

पाठीवर असा कोणताच समाज नाही की ज्यांत सर्व स्त्री पुरुषांना संसार सुख मिळत आहे. प्रत्येकांत कोणत्याना कोणत्या कारणाने व तऱ्हेने संसार सुखास मुकलेली स्त्री पुरुषे आहेत व त्यांचे हातून अयोग्य वर्तन घडत आहे. अशा स्थितीत पूर्वपरंपरेला धरून व समाधानाला जागा ठेऊन आचरतां येणारा मार्ग सोडून नवीन प्रघात पाडणेंत अर्थ काय ? नवीन प्रघात पाडून सुद्धां जर इष्टफल प्राप्ती होत नाही तर मग त्या उठा ठेवीत मतलब काय ! प्रत्येक समाजांत स्त्री पुरुष संख्या साधारणपणें सारखी आहे. त्यांत अविवाहित पुरुष राहिले कीं अविवाहित स्त्रिया रहाणारच. मग त्या कुमारिका अविवाहित राहिल्या काय किंवा विधवा विवाहित राहिल्या काय एकच नव्हे का ! इतकी माणसे संसारसुखाला मुकून अयोग्य मार्गानें जाणेचा संभव दोहीपक्षी सारखाच आहे. शिवाय अविवाहित विधवांना एक समाधानाला जागा आहे ती अविवाहित कुमारीकानां नाही. आपले बापदादानी आपले लग्न करून दिले मग नवरा मेला त्याला कोण काय करणार असें म्हणून विधवांना समाधान मानणेस जागा आहे पण कुमारीकानां हें पण समाधान नाही. मग विधवा विवाह करून आगीतून निघून फुपाट्यांत पडण्यांत मतलब काय ! विधवाविवाहा पेक्षां सतीची चाल सुरू केली तर हिंदू समाजाचे जास्त हित होणार आहे, व ती चाल पाडणेस सर्वांनी झटावें.

प्रकरण चौथे

निषेध.

धर्म शिक्षणाचा ओनामा पुस्तक चार यांत निषेधान्नदल जें विवेचन केले आहे ते स्त्रिया व पुरुष या दोघानांही सारखेच लागू आहे. या शिवाय स्त्रियासाठीं विशेष सांगावयाचे ते इतकेंच कीं स्त्रियांनी १ नटणें, २ मुरडणें, ३ निर्लज्जपणा व ४ हेकेखोरपणा हें चार गुण सोडावे.

१ नटणें—स्त्रियांनां स्वाभाविक सौंदर्याची इच्छा आहे व या सौंदर्यानेच स्त्रिया पुरुषांनां मोह पाडतात. समाजाचें प्राथमिक स्थितीत या सौंदर्याने व नटण्याने कदाचित फायदा झाला असेल पण ती अवस्था सोडून पुढें गेल्यावर, स्पर्धाही गोष्ट चांगली नाही असे ठरल्यावर मग स्त्रियांनी गैरवाजबी नटून व मुरडून पुरुषांनां उन्मत्त करणें गैर होय, एका कविने म्हटल्या प्रमाणें

या सांजघनावरणं परकौतुकवृद्धयेनतुत्रपया ॥

ज्याचे हुंगणाचे लुगडे लज्जाराखण्याकरतां नसून दुसऱ्यांच लक्ष जास्त वेधावे हणून असते असले वर्तन स्त्रियांनी करूं नये. दारुचा गुत्ता पाहिला म्हणजे जसा दारुबाज बेहोष होऊन दारू पितो तसेच नटवी स्त्री पाहून कामी पुरुषाला होते व मग त्यापासून समाजांत अनेक बरेडे होतात. अमल्या बरेड्यानीच सर्व नाटके, कादंबऱ्या व मानवी इतिहास भरलेले आहेत.

२ मुरडणें—नटण्याला कांहीं विशिष्ट संपत्ती व ऐपत तरी लागते पण मुरडण्याला ती सुद्धां लागत नसल्याने मुरडणे हें प्रत्येक स्त्रीला फार सुलभ साधन झालें आहे व त्यामुळे मुरडणारी स्त्री वाईट चालींचा असा लोकांचा समज होतो यासाठी लहानपणापासून मुरडण्याकडे प्रवृत्ति ठेऊं नये. पोषाक व वर्तन साधे ठेवावे साधेपणा हें भूषण आहे.

३ निर्लज्जपणा—निलज्जपणा हणजे विनय नसणे मुरडण्याला सुद्धां एक प्रकारचे कौशल्य किंवा कसब लागते. मुरडणे, हावभाव करणें ही एक कला आहे पण निर्लज्जपणाला लाची पण जरूर नाही. एखादे शूर्पणखेला पण

प्रभूते हणजे हे पहा अंग लोला ॥

व तो मी बरावे मला चांगलीला ॥

स्तर्षा दाखवी ती स्वये आस्य काय

असें करतां येते. स्त्रीयांचे शरीरच परमेश्वरानें; नाना उंच सखल भाग ठेऊन मनोहर केले आहे व प्रत्येक स्त्रीनें हें उंच सखल भाग जितके लपवितां येतील तितके लपवावे. निदान त्यांचे प्रदर्शन तरी मांडू नये. पाश्चात्य स्त्रियांचे या बाबींचे रिवाज आपणांस बिलकूल अनुकरणीय नाहींत रावणाची व सीतेची अशोक वनांत गांठ पडली असतां आपले सर्व अवयव लपवून गुडघ्यांत तोंड घालून सीता रावणाशी बोलली. स्त्रियांचे उन्नत स्तन वगैरे पाहून पुरुषाला जास्त मोह उत्पन्न होतो यासाठीं हें सर्व भाग योग्य रितीनें लपवावे. आपठे पुढें या बाबद्दोन नमुने आहेत. सर्व शरीराचें मोकळे प्रदर्शन करणारी पाश्चात्य चाल व सर्व शरीर अगदीं झांकून टाकणारी मुसलमानी चाल या दोन्ही चाली अगदीं दोन टोंकाच्या म्हणून त्याज्य पण त्यांत पहिलीपेक्षा आपला कल दुसरीकडे जास्त असावा हें इष्ट होय. वेश्या सारख्या स्त्रिया आपल्या रूपावरच पोट भरणाऱ्या असतात त्यांनी हा मार्ग पाहिजे तर पत्करावा पण कुलस्त्रियांनीं केव्हांही शरीराचे प्रदर्शन करूं नये. : तो जितके झाकतां येईल तितके झाकावे कारण दुस्न्यास मोह पाडणे हें त्यांस योग्य नव्हें.

मिर्लज्जपणांत नुसते शरीराचें प्रदर्शनच येते असें नव्हे तर मर्यादा सोडून हेंसणें, खेळणें, बांढणें, गाणे वगैरे गोष्टींचा पण अंतर्भाव होतो. पाश्चात्य स्त्रियांचे अनुकरण करण्याकडे हिंदी स्त्रियांची प्रवृत्ती वाढत आहे व पाश्चात्य स्त्रियांत हें दोष फार वाढले आहेत या नाठी याचा निषेध करणें भाग पडलें. नाहींतर आमच्या अर्धस्त्रिया विनय व मर्यादा या गुणाबद्दल फार प्रसिद्ध आहेत. युरोपियन तत्वज्ञ या गुणाबद्दल त्यांची

फार स्तुती करतात. पण तिकडे सगळ्यांचा स्वैर वर्तनाकडे कळ होत चालला आहे. स्वातंत्र्य स्वातंत्र्य म्हणतां म्हणतां स्वातंत्र्य ह्मणजे ज्याला कशाचाहि आळा नाही असें वर्तन असा अर्थ होत चालला आहे. ही प्रवृत्ति सामजाचे स्थैर्याला घातक आहे ही गोष्ट सर्वजण जाणतात पण कोणत्याही एका अंगाकडे जग वळू लागले म्हणजे ते त्या अंगाच्या अगदीं परा सीमपर्यंत जाते व मग उलट खाते या नियमाला अनुसरून मर्यादा मर्यादा ह्मणतानां स्त्रियांनां अध्यात्म्या लोळीत नेहमीं पडद्यांत व कपड्यांत गुंदाळून ठेवणेकडे सीमा झाली तशी स्वातंत्र्य स्वातंत्र्य ह्मणतानां अगदीं जनावरांपालिकडे स्वैर आचाराकडे कळ झुकत आहे. या दोन्ही टोंकांचें मधली स्थिती हीच उत्तम स्थिती होय व तीच आपल्या आर्य स्त्रियांचें ध्येय होय. आज अनेक युगे त्यांनीं हें ध्येय सोडलें नाहीं पण “ राजा कालस्य कारणं ” या न्यायानें मुसलमानी अमलाबरोबर हिंदुस्थानांत पण गोषा आला व इंग्रजी अमलाबरोबर हिंदुस्थानांत स्वैर आचरण येत आहे व या सार्थी आतांपासून आपणांस जपलें पाहिजे.

निषेधातील शेवटची गोष्ट ह्मणजे हेकेखोरपणा. हट्ट हा गुण चांगल्या पैकी आहे. तो ईश्वरप्राप्तीसारखे मोठे काम साधून देणारा आहे पण त्याचा दुरुपयोगच इतकें वेळां होतो कीं हा नसेल तर बरें असें म्हणण्याची पाळी येते जगांत ज्ञानी माणसांपेक्षां अज्ञानी माणसेंच फार व यांच्या हतून या गुणांचा दुरुपयोगच फार होतो चौव्याशें लक्ष योनी फिरतांना प्रत्येक योनींत आपले व मुलाबाळांचें संरक्षणासाठीं कोमलपणा व अशक्तता यामुळे स्त्री जातीनें, शक्ति पुढें युक्तोचाच अवलंब केला आहे. या कारणामुळे अनेक जन्मांचें संस्कारामुळे ‘ अनृत साहसं माया ’ हें गुण त्यांचे आंगि खिळून गेले आहेत. अशा स्थितींत स्त्रियांचे हट्ट असल्याच कोणत्यातरी कार्मी वापरण्यांत येतात व ह्मणून येथें त्याचा निषेध केला आहे. हट्टाचा दुरुपयोग हा पुरुष व स्त्री या दोघांतही दोषास्पदच आहे पण अनेक जन्म संस्कारामुळे स्त्रियांत त्याचा दुरुपयोग

जास्त होतो म्हणून सुज्ञ स्त्रियांनी या गुणावर चांगली नजर ठेवावी इतकेंच सांगणें आहे. ज्यापासून या जन्मीच नव्हे तर जन्मांतरी सुद्धां हीतच होईल अशा बाबतीत हट्ट उत्तम. कोणी इसम मेला तर मरतानां त्याची जी वासना असेल त्या प्रमाणें त्याला दुसरा जन्म येतो यासाठीं चांगल्या गुणाबद्दल हट्ट धरला तर ते गुण या जन्मांत साधले तर उत्तमच पण ते गुण न साधता हट्टांत मरण आले तरी पुढील जन्मीं ते गुण साधतात. यासाठीं परमेश्वराचे दर्शन व्हावें असल्या गोष्टींत हट्ट धरावा. या हट्टानें या जन्मी नाहींतर दुसऱ्या जन्मी तरी ईश्वर दर्शन खास होईल. स्वराज्य मिळविणें साठीं आपल्या देशाचे कल्याणासाठीं हट्ट धरून मरणे याच प्रमाणें हितकर आहे. धारातीर्थी देह ठेवणें श्रेयस्कर याच कारणासाठीं आहे. पण पैशासाठीं, घरासाठीं, खाण्यासाठीं हट्ट धरून मरण्यानें पुढील जन्मी या गोष्टी आपणांस मिळतील खऱ्या पण त्या खरोखर इष्ट नाहींत. त्या शाश्वत नाहींत, त्या अत्यंत कल्याण करणाऱ्या नाहींत यासाठीं असल्या गोष्टीसाठीं हट्ट धरूं नये. ईश्वर प्रसन्न झाला तर आपण काय मागावें हें पाहून त्या गोष्टीसाठीं हट्ट धरणेस हरकत नाहीं. परमेश्वर प्रसन्न झाला तर आपण कांहीं मला खायला दे, प्यायला दे, ल्यायला दे, दवा-खाने दे, शाळा दे, असें मागणार नाहीं. माझे कल्याण कर, जगाचें कल्याण कर असें मागू म्हणून या दुसऱ्या गोष्टीसाठीं हट्ट धरावा पहिल्या साठीं धरूं नये.

प्रकरण पांचवें. सच्छास्त्र श्रवण.

सच्छास्त्र श्रवणांतील भजन, कथा, कीर्तन वगैरेचे विवेचन धर्म शिक्षणाचा ओनामा पुस्तक पांचमधे केले आहे ते स्त्री व पुरुष या दोघांस सारखेच उपयुक्त आहे म्हणून येथे त्याचा नुसता उल्लेख केला आहे. फक्त स्त्रियांसाठी विशेष सांगणें तेच येथें सांगित आहे. मानसीक उन्नतीच्या दृष्टीने माणसांचे चार वर्ग पडतात [१] चंचल किंवा खटपटी [२] प्रेमी, [३] विचारी व (४) ज्ञानी. हें ते चार वर्ग होत. एकंदर मनुष्य जाति या चार वर्गांत विभागली गेली आहे इतकेंच नव्हे तर प्रत्येक मनुष्य आपल्या एका जन्मांत या चार अवस्थांतून जातो. लहानपणी पंधरा वीस वर्षे वय होई पर्यंत यनुष्य साधारणपणे चंचळ किंवा खटपटी असतो. कोणताही विचार मनांत आला की त्याप्रमाणें कामास लागणेकडे त्याची प्रवृत्ति असते. उगीच स्वस्थ बसणे त्याला आवडत नाही पुढें सरासरी चाळीस वर्षांपर्यंत मनुष्य प्रेमा असतो. त्याचे आपले स्वतःवर, आपल्या कुटुंबावर आपल्या देशावर फार प्रेम असते व त्या प्रेमासाठी लागेल तो स्वार्थत्याग करण्यास त्याची तयारी असते. पुढें वयाचे पंचावन्न वर्षांपर्यंत तो विचारी असतो. तारुण्यातील त्याची हुमाडी ओसरलेली असते. कोण. तेही काम करणें तर ते विचारानें विभेमणानें करावे असे त्यास वाटते. यानंतरचे त्याचे वयांत त्याला क्रशांतच अर्थ वाटत नाहीसा होऊन केवळ शांती हेच त्याचे ध्येय होते. याप्रमाणें जगांत चार प्रकारची माणसे आहेत व त्यांना ईश्वरी लाभ होणेसाठी शास्त्रकारांनी चार मार्ग सांगितले आहेत. चंचल किंवा खटपटी माणसांसाठी कर्ममार्ग, प्रेमी माणसांसाठी भक्तिमार्ग, विचारी माणसांसाठी योगमार्ग व ज्ञानी माणसांसाठी ध्यानमार्ग. इतर धर्मांत नसलेली हिंदु धर्मातील मोठी विशेष गोष्ट म्हणजे ही की माणसांचे प्रकृतीभेद ओळखून त्यांना अनुरूप असे उपासनेचे मार्ग यांत

आहेत. इतर धर्मांत सगळ्यांना एकच पद्धत सांगितलेली आहे तसे हिंदु धर्मांत नाही.

कर्ममार्ग—कर्ममार्गाचे मुख्य तत्व ह्मणजे “यथादेहे तथादेवे” हे आहे.

आपल्या स्वतःच्या देहाला ज्या प्रकारचे भोगे वगैरे आवडतात तसेच परमात्म्याला अर्पण करावयाचे हा त्यांचा नियम. आपल्या वरून आपण जग ओळखतो व परमात्म्याला ओळखण्याचा पण हाच मार्ग. परमेश्वराचे अस्तित्व पण आपण असेच आपल्या-वरून ओळखतो. आपण कोणतेही व कसलेही यंत्र केले तरी त्याला चालविण्याला मनुष्य लागतो हे पाहूनच ईश्वर पण सर्व भूतांमध्ये असून त्यांचे व्यवहार चालवितो असे आपण म्हणतो. आपल्यांत व्यवस्था म्हणजे तिला कोणी तरी नियामक लागतो व त्याने घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणे ती व्यवस्था असते असे पाहूनच आपण सृष्टीला नियामक परमात्मा असे म्हणतो व सृष्टीचे नियम परमात्म्याने घालून दिलेले आहेत व त्या प्रमाणे सृष्टी चालते असे समजतो. आपली स्तुती, आपली बरदास्त, आपल्याला दान या गोष्टी आपणांस आवडतात व या करणारांना आपण त्यांचे वांछितार्थ देतो तथाच परमात्मा प्रार्थना, मार्फा मागणे, पूजा वगैरेनी संतुष्ट होऊन आपणांस पाहिजे ते देईल असे समजतो व त्या प्रमाणे आपले सर्व व्यवहार चालतात. ईश्वराचे भजन, पूजन वगैरेती उरहस्य हे आहे. ज्या ज्या माणसांना ईश्वर आपल्या नारखा आहे असे वाटते त्यांनी याप्रमाणे त्याची पोडशोपचर पूजा करावी व मग प्रसन्न होऊन पूजकांना तो इष्ट वस्तु देतो. परमेश्वराचे आपल्यावर अनंत उपकार झाले जाहेत हे जाणून त्याचे उपकारांचे अंशतः उतराई होणेसाठी कांही स्वार्थत्याग करणे हे सर्व यज्ञाचे रहस्य आहे व सर्व कर्ममार्ग या धोरणानेच रचलेला आहे व त्या प्रमाणे यथाशक्ति प्रत्येकाने करावे.

देवपूजेत पहिल्यानं शंख व घंटा यांची पूजा असते. शंख हा लांबचे लोकांना देवपूजेचे आमंत्रण देणेसाठी व घंटा जवळचे लोकांना आमंत्रण देणेसाठी उपयोगी असते. त्यानंतर सर्व जगभर ओतप्रोत भरलेल्या परमात्म्याला आपल्या बुद्धिला ग्राह्य असें मूर्तस्वरूप घेणेस लावणे याचे नांव 'आवाहन' आवाहन ह्मणजे आणविणे वाहन पाठवून आणविणे. जसा जगभर पसरलेला सूर्य प्रकाश आपणांस सोसत नाही ह्मणून आपण घर बांधून त्यांत आपल्या कामापुरतांच उजेड घेतो तसेच सर्वग्यापी परमात्म्याचे स्वरूपाने आपणांस त्याची सेवा करता येत नाही व व्यवहाराला अडचण येते ह्मणून इतरत्र असलेले त्याचे स्वरूप दृष्टिआड करून आपण फक्त मूर्तीत मात्र त्याचे स्वरूप पहातो हें त्याचे आवाहन. मग परमात्मा आल्यावर त्याला पाय धुणेस पाणी देणे, तोंड धुणेस पाणी देणे बसण्यास बसकर देणे याचे नांव 'पाद्य' अर्घ्य व 'आसन'. त्यानंतर परमात्म्याला आंगोळ घालणे ह्मणजे 'स्नान' कोरडे वस्त्र नेसणेंस व पांघरणेस देणें ह्मणजे वस्त्र व उपवस्त्र. गंध लावणें, फुल वाहणें, दिवा ओवाळणे, जेवायला घालणें, विडा वगैरे मुखशुद्धि देणे, नानाप्रकारची फळें खाणेस देणे, नमस्कार घालणें, प्रदक्षणा घालणें, प्रार्थना करणें व जाणेस परवानगी देणें अशी परमेश्वराची पूजा असते. परमेश्वराचे पूजेत त्याला उपचार कसेही दिले तरी तो स्थीर व शांत असतो ही गोष्ट नेहमी पहावयाची असते. देवाला दूध, दही, तूप, साखर, मध, अत्तर, उन्हपाणी, थंड पाणी वगैरे कशांनीही आंगोळ घातली तरी त्याचे हंसण्यांत किंवा ठेवणींत फेरफार पडत नाही व हेंच आपलें ध्येय आपण ठेवले पाहिजे. सुख येवो व दुःख येवो परिस्थिती कशीही बदले आपण शांत व स्थीर रहाणेस शिकणें हें पूजेचे साध्य होय. 'हरिभूत्वा हरियजेत्' म्हणून शास्त्र ह्मणते याचा अर्थ हरीची पूजा करता करता आपण स्वतः हरीच होऊन जावे हें पूजेचे ध्येय होय.

देवाची पूजा आपण आपल्या मनाप्रमाणे किंवा ऐपती प्रमाणे करतो व उपचारांत कमी जास्त झाले तर देव कुरकुरत नाही पण या मुळे आपणांस सेवा करणेचे काम नीट करण्याची संवय लागत नाही हा त्यांत दोष रहातो व हा दोष घालविणेसाठी शास्त्रकार गुरुसेवेचे महत्त्व सांगतात. मूर्तिला निश्चल व स्थिर रहाणे सहज आहे पण आपल्या सारख्या विकारी माणसाला पण निश्चल व शांत कसें रहाता येते हे आपण सत्गुरुपासून शिकावयाचे व हे शिकण्यासाठी त्यांचे जवळ राहून त्यांची एकनिष्ठपणे सेवा करावयाची. देवाला आपण पाणी घालताना ते जास्त किंवा कमी उन्हा असले तर चालते पण मनुष्य गुरुला ते योग्य तितकेंच उन्हा असले पाहिजे. देवाचे जेवण खारट, तिखट वगैरे झाले तरी चालते पण गुरुला तसें चालणार नाही हे जाणून काळजीपूर्वक सेवा करणेस शिकणे व याप्रमाणे काळजीपूर्वक सेवा करतां करतां ज्ञान प्राप्ती होऊन परमात्मस्वरूपाचे आपणांस ज्ञान होते हा गुरुसेवेपासून फायदा आहे. सत्गुरु आपणांस परमात्म्याचे दर्शन करवितात व हा अलभ्य लाभ करून देणाराचे उतराई होण्यास वाटेळ ती जिन्नस देणेस आपण तयार असले पाहिजे. अशी सेवा स्त्रियांना एका नवऱ्याशिवाय इतर पुरुषांची करतां येणे शक्य नाही म्हणून बायकांनी पतिशिवाय दुसरा पुरुष गुरू करूं नये असें शास्त्र सांगते इतकेंच नव्हे तर नवऱ्याचीच एकनिष्ठपणे सत्गुरु प्रमाणे सेवा केली तर सत्गुरुपासून जो लाभ व्हायचा तो नवऱ्यापासून पण होईल असें शास्त्र सांगते. एकलव्याला मातीचे गुरुपासून जर द्रोण गुरु इतका लाभ झाला तर सज्जान नवऱ्यापासून ईश्वरी साक्षात्कार कां होणार नाही. प्राचीनकाळीं सीता, मंदोदरी, मैत्रेयी गार्गी यांना असा लाभ झाला आहे. तात्पर्य देवपूजा व गुरु सेवेपासून मनुष्य साक्षेपी होतो व शेवटीं त्यास परमपद मिळते.

भक्तिमार्ग—भक्तिमार्गावें मुख्य ब्रौंद म्हणजे. “ भक्तिः परमप्रेम स्वरूपा ” असे आहे. आपणांस अत्यंत आवडती वस्तु ह्मणजे परमात्मा. पांच कर्मेन्द्रिये, पांच ज्ञानेन्द्रिये व मन अशा अक्रापैकी प्रत्येकाचे मार्फत आपणांस अत्यंत आवड असणे शक्य आहे म्हणून त्या त्या साधकावरून भक्तिचे अक्रा प्रकार झाले आहेत. भक्तीचा कोणताही प्रकार घेतला तरी त्यांत मन इतकें रंगून जावे कीं आपलें स्वतःचा पण त्यांत विसर पडावा म्हणजे ती पक्क झाली. त्या एका गोष्टी वांचून दुसरी गोष्ट भक्ताला सुचुं नये. ऐकण्याचा नाद असला तर ती श्रवण भक्ती झाली. गाण्याचा नाद असला तर ती कीर्तन भक्ती झाली. नाद कोणता कां असेना पण ता परमात्म्याचा नाद रात्रंदिवस सारखा लागला पाहिजे. काम, क्रोध वगैरे षड्विपु पण ते बुद्ध्या जर एकट्या परमात्म्याकडेच लागले तर ते मोक्षाला साधनभूत आहेत. असें भक्तिशास्त्र सांगते. अशा तऱ्हेची भक्ति लागायला इतर गोष्टींची गोडी सुटली पाहिजे. साधारण संसारी माणसाचें प्रेम दहा ठिकाणीं वाटलेले असते. थोडे स्वतःचे शरीरावर, थोडे कुटुंबावर, थोडे मुलावर, थोडे धनावर, थोडे जनावरावर, थोडे देशावर, थोडे कीर्तीवर असें त्याचे अनंत भाग होतात व त्यामुळे त्याची शक्ति नाहीशी होते. एका मानवी शरीरातील शक्ति परिमित आहे व ती अशी हजार ठिकाणीं वाटली गेली ह्मणजे तिचा प्रभाव दिसत नाही. आंधळ्या माणसाची शक्ति डोळ्यांत खर्च होत नाही म्हणून ती वांचलेली शक्ति इतर इंद्रियांत थोडथोडी जास्त दृष्टेत्पत्तीस येते. इंद्रिये विकल झाली असतां त्यांची वांचलेली शक्ति इतर इंद्रियांत वाटून गेलेली आपण पहातो व यावरून सगळ्या इंद्रियांतून खर्च होणारी शक्ति जर आपण एकत्र केली व ती एकाच इंद्रियाकडे

लावली तर ती परमात्मस्वरूप आपणांस दाखवू शकेल नव्हे दाखविते असे भक्तिशास्त्र सांगते. या प्रमाणे शक्तीचा व्यय बंद होऊन तिचे एकीकरण व्हावे ह्मणून विषयत्याग व संगत्याग अशी दोन साधने भक्तिशास्त्राने सांगितली आहेत. विषयत्याग म्हणजे स्थूल किंवा शारीरभोग व संगत्याग ह्मणजे सूक्ष्म किंवा मानसभोग हे दोन्ही सुटतील तर उत्तम पण इतके न होईल तर निदान संग तरी टाकला पाहिजे असे भक्तिशास्त्र म्हणते. संग असला तर यथाकाल, यथावकाश मनुष्य शेवटी सर्व पायऱ्या गडगडत खाली येईल असे गीता सांगते.

ध्यायतो विषयान्पुंसां संगस्तेषु प्रजायते ॥

सैवात्संजायतेकामः कामात्क्रोधो भिजायते ॥ १ ॥

क्रोधान्धवतिसमोहः संमोहात्स्मृति विभ्रमः ॥

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ २ ॥

अशी ही रंगापासून अनर्थ परंपरा उत्पन्न होते व शेवटी माणसांचा नाश होतो. या करतां संग निदान टाकलाच पाहिजे. याप्रमाणे सर्व विषयांचा संग टाकून सर्वात्मना एकट्या परमात्म्या कडे लक्ष लावले ह्मणजे परमात्मा जवळ आहे. जवळ कसला तो आपल्या हृदयांतच आहे नव्हे आपणच तो आहे असा अनुभव भक्ताला येतो. तुकारामादि अनेक भक्तांनी “तुका झाला पांडुरंग” अशा शब्दांत हा आपला अनुभव स्पष्टपणे सांगितला आहे. ज्या प्रमाणे पूजा करतां करतां पूजकच पूज्य स्वरूप होतो तसेंच भक्ति करतां करतां शेवटी भक्तच भगवान् होतो व या प्रमाणे कर्ममार्गाने जो लाभ मिळता तोच भक्ति मार्गाने मिळतो. कर्ममार्गात खटपट फार असून अभिमान उत्पन्न होण्याचे भय असते तसें भक्तीत नसते. कर्ममार्गी साक्षेपी होतो तर भक्तिमार्गी लीन होतो. भक्तीत अभिमान जातो.

योगमार्ग—इतर ठिकाणी खच होणारी मनाची शक्ती जर सांठवून एकाच ठिकाणी लावली तर ती फार काम करते याच अनुभवाचा फायदा घेऊन भक्तीचें अक्रा प्रकारांपैकीं दहा सोडून देऊन सर्व शक्ति एकट्या मनाच्या किंवा चित्ताच्या ठिकाणी एकवटणे याचें नांव योग. “योगश्चित्तवृत्तिविरोधः” चित्ताचा हालचाल बंद करणें याचे नांव योग. परमप्रेम दाखविणेस पांच कर्मांदिये, पांच ज्ञानेंद्रिये व मन अशा अक्रा साधनामुलें ज्या प्रमाणें भक्तीचें अक्रा प्रकार होतात त्याच प्रमाणें चित्ताची एकाग्रता साधण्याचें साधनावरून योगाचे आठ प्रकार होतात. चित्ताची एकाग्रता करण्यास आपण बसलो म्हणजे पहिल्यानें शरीराची हालचाल बंद करावी लागते. शरीर हालत असतानां मन निश्चल रहात नाहीं हा अनुभव आला म्हणजे योगाचें पद्धिलें अंग जे आसन त्याची किंमत समजते. शरीर स्थिर व सुखानें ठेवणें याचे नांव आसन. शरीर निश्चल ठेवलें तरी प्राणांचे आंत बाहेर जाण्यायेण्यानें मन चंचल होते असा अनुभव येतो व मग प्राणायामास सुरवात होते. प्राण ही जाणेयेणे बंद केलें तरी मनाची चळवळ बंद होत नाहींच व म्हणून कोणत्यातरी एकाच वस्तुचे ठिकाणीं मन ठेवावे लागते याला धारणा म्हणतात. “देशबंधश्चित्तस्यधारणा” चित्त एकाच ठिकाणीं ठेवणें याचें नांव धारणा. पुढें हा देश किंवा हें लहान लहान करीत जाऊन शेवटीं अगदीं एका बिंदूत किंवा शून्यांत चित्ताचा लय करणे म्हणजे योग साधला. शरीर निश्चल, प्राण निश्चल, मन निश्चल अशा पायज्यानीं योग साधन होत असते.

वर सांगितलेला धारणेचा मार्ग कष्टसाध्य आहे व यासाठीं योगशास्त्रांत चित्त एकाग्र करणेचे दुसरे मार्ग सांगितले आहेत ते खाली लिहिलें प्रमाणें.

- १ अभ्यासवैराग्याभ्यां—एका वस्तुचें ठिकाणीं चित्त ठेवून इतर ठिकाणाहून तें काढून घेतल्यानें.
- २ ईश्वरप्रणिधानाद्वा—कर्ता करविता सर्व ईश्वर आहे असें जाणून स्वस्थ राहिल्यानें.
- ३ प्रच्छर्दनविधारणाभ्यावाप्राणस्य—प्राणायाम करून झणजे आसोश्वास बंद करून वर सांगितल्या प्रमाणें.
- ४ विषयवती वा प्रवृत्तिः—आपणाला जो विषय आवडत असेल त्या आवडीचें स्मरण ठेवल्यानें
- ५ विशोका वा ज्योतिष्मती—एखाद्या तेजाचें ठिकाणीं नेत्र स्थीर ठेवून तेथेच चित्त ठेवल्यानें,
- ६ वितराग विषयं वा चित्तं—चित्तातील सर्वविषय घालवून देऊन चित्त निर्विषय केल्यानें.
- ७ निद्राज्ञानावलम्बनं वा—स्वप्नांत व नंतर झोपेंत असताना आपणांस कसे वाटते याचा विचार केल्यानें किंवा
- ८ स्वप्नज्ञानावलम्बनं—हें सगळे जग हे मोठे स्वप्नच आहे असें ध्यानयोग जाणल्यानें.
- ९ यथाभिमतध्यानाद्वा—आपल्याला आवडत असेल अशा प्रकारच्या ध्यानाने.

आपल्या हृदयांत एक कमळ असून त्या कमळांत नीवारधान्याचे कणसा प्रमाणें पिवळीधमक व तेजःपुंज अग्नीची ज्योत आहे व त्या ज्योतीत परमात्मा आहे असें ध्यान करावें असा ध्यानाचा प्रकार शास्त्रकारांनी सांगितला आहे या प्रमाणें कर्माचा विचार करतां करतां भाक्ति, भाक्तीचा विचार करतां करतां योग, व योगाचा विचार करतां करतां ध्यान या मार्गाकडे आपण येतो. वास्तविक पाहिलें तर हें मार्ग काहीं भिन्नभिन्न नाहींत.

सगळे एकाच मार्गाचे टप्पे आहेत. जगाचे सर्व विभागाप्रमाणे हें पण काल्पनीक विभाग आहेत. काल, स्थल, वगैरेचे विभाग जसे काल्पनीक असतात तसेच हें परमार्थ मार्गाचे विभाग काल्पनीक आहेत. हें व्यवहाराचे सोईसाठी आहेत.

जगातील कोणतीही एकच वस्तु एकाच माणसाला भिन्नभिन्न इंद्रिया मार्फत भिन्नभिन्न प्रकारे अनुभवास येते त्याच प्रमाणे एकच परमात्मा एकाच इसमाला भिन्नभिन्न मार्गांनी गेल्यामुळे भिन्नभिन्न असा अनुभवांत येतो. जसे आंब्याचे फळ आपण डोळ्यांनी पाहिले ह्मणजे ते हिरवे दिसते. डोळ्यांना फक्त रंगाचेच ज्ञान होते यामुळे ते रंग तेवढा सांगतात. त्या फळाला हात लावला ह्मणजे ते गार लागते, मऊ लागते. स्पर्शेन्द्रियाला त्याची उष्णता व खरबरीतपणा मात्र समजतो व तितकेंच ज्ञान ते देते. नाकाला त्या आंब्याचा वास समजतो व तितकेंच ज्ञान ते देते. रुचिला त्याचा स्वाद समजतो व तितकेंच ज्ञान तिला देता येते. या प्रमाणे एका आंब्याचे निरनिराळे तपासणाराचे सहाय्याने आपणांस निरनिराळे अनुभव येतात. खरे पाहिले तर अनुभव एकच पण निरनिराळ्या भाषेत त्यांना निरनिराळी नावे आहेत. प्रत्येक इंद्रियाची भाषा निराळी व त्यामुळे ते आपले ज्ञान त्या भाषेत सांगते. थोडा एकच असताना निरनिराळे लोक जस त्याला निरनिराळी नावे निरनिराळे भाषेमुळे देतात तीच गोष्ट परमेश्वराची होय. पूजक ज्याला पुज्य ह्मणतो त्यालाच भक्त भगवान् म्हणतो, त्यालाच योगी ईश्वर म्हणतो व त्यालाच ध्याता ध्येय ह्मणतो. या प्रमाणे एकाच वस्तुला परिस्थिती भेदाने निरनिराळी नावे आहेत, किंवा भाषा भेदाने निरनिराळे शब्द आहेत. शहाणे लोक हे जाणतात व त्यामुळे ते अमका मार्ग श्रेष्ठ व तमका कनिष्ठ म्हणत नाहीत, कर्ममार्गांनी मनुष्य साक्षेपा होतो, भक्तिमार्गांनी भक्तलीन होतो, योगमार्गांनी मनुष्य विचारी होतो व ध्यानमार्गांनी तो शांत होतो. आपणाला कोणचा

गुण साध्य आहे, सुलभ आहे पटतो हें पाहून ज्यानें त्यानें आपआपल्या योग्यते प्रमाणें एका मार्गाचें अवलंबन करावें व मग तो सोडूं नये. दहा ठिकाणीं चार चार हात विहीरीं खोदण्यापेक्षां, एकाच ठिकाणीं चाळीस हात विहीर खोदली तर पाणी लागणेचा जास्त संभव आहे. तसेंच दहा मार्गांनीं थोडथोडे भगवंताचे आराधन करणेपेक्षां एकाच मार्गानें एकनिष्ठपणें सेवा करणें अधिक श्रेयस्कर होय. स्त्रिया पूजा, जप, प्रदक्षणा, पुराण कथा, कीर्तन वगैरे अनेक मार्गाचें साधन करतात पण त्यांनीं तसें न करतां कोणता तरी एक मार्ग स्वीकारावा व तो नित्य नेमानें शेवटपर्यंत चालवावा. जरी पहिल्यानें मन एका ठिकाणीं लागणेस शोडशोपचार पूजा अवश्य आहे तरी जसजसी प्रगती होईल तसतसे मनाला एकाग्र करणेंसाठीं साधने कमी करीत जावी. जितका पसारा जास्त तितके मन एकाग्र होणे कठीण म्हणून एकदा मनाला गोडी लागली ह्मणजे त्याला कोणचा तरी एकच मार्ग घेऊं द्यावा. देवाची गाणीं म्हणणे हें एक या कामी चांगले साधन आहे. मुलाबाळांचें मन रंजन करून, त्यांना गप्प करून ईश्वराकडे मन लावणेस हें साधन बरें आहे. इतर साधनांत मुलांचा व्यत्यय येण्याचा संभव असतो तथा या साधनांत नसतो पण याला स्वभाविक गोढ गळा व प्रेमळ वृत्ती असावी लागते. लहानपणापासून वृत्ती ईश्वरनिष्ठ असली म्हणजे जसजसे मोठें होत जावे तसतसे ईश्वराकडे मन साहजीक लागूं लागते रोजच्या व्यवहारांत सुद्धां ईश्वराचें अस्तित्व दाखविणाऱ्या कित्येक गोष्टी आपल्या प्रत्ययास येतात व असें झालें ह्मणजे मन ईश्वरी प्रेमानें भरून येते व मग तेथेंच रमते. याप्रमाणें एकदा ईश्वरीलीलांत मन रमू लागलें ह्मणजे तें शेवटीं ईश्वर स्वरूपच बनते. ईश्वर जरूर ती साधनें भक्ताला आपोआप पुरवितो आपण नित्य नेमानें त्याचे स्मरण करीत राहिलें म्हणजे योग्य वेळीं योग्य ती साधनें व प्रसंग आपणांस आपोआप ईश्वरीरूपेने मिळतात. कित्येक वेळा आपण अगदी निराश होण्याचा प्रसंग यावा तोंच एकदम ईश्वर थोडेसे

प्रोत्साहन देणारें प्रसंग आणतो व त्यानें फिरून त्याचेकडे आपलें मन उत्साहानें लागते. ईश्वर भक्ताची उपेक्षा केव्हांही करित नाहीं ह लक्षांत ठेवून उपासकानें दृढनिश्चयाने मक्ती करीतच रहावें म्हणजे अखेर त्याची इच्छा तृप्त होईल.

प्रकरण सहावे

व्रते वगैरे

व्रते प्रायश्चित्त, तप वगैरेबद्दल सामान्य माहिती धर्मशिक्षणाचा ओनामा पुस्तक सहामधें दिलीच आहे. येथें फक्त स्त्रियांनाच उपयोगी अशी विशेष माहिती द्यावयाची आहे. व्रते वगैरे ही आपलें दोष घालविण्यासाठीं आहेत, आपलें शरीर आपण जें अन्न वगैरे घेतो त्याचे बनते यासाठीं अन्न, पाणी, व हवा जर आपण शोधपूर्वक घेऊं लागलो तर आपणांस शरीर व मन वाटेळ तमें बनवितां येईल व याच तत्वावर निरनिराळे दोष घालविणेसाठीं निरनिराळी व्रते सांगितली आहेत. पाहिल्यानें कांहीं तरी नियम पाळण्याचीं संवय लागावी म्हणून तिथिपालन व्रत सांगितले आहे. तामसगुण जावे म्हणून हविष्यान सांगितलें आहे, सुस्ती जावी म्हणून धारणा पारणा व्रत सांगितलें आहे. पापाकडे असलेली प्रवृत्ती नाहीशी व्हावी म्हणून चांद्रायण सांगितलें आहे. हविष्यान म्हणजे यज्ञांत होमाचे उपयोगी जें पदार्थ तितकेंच खाणें, तूप, दूध, तांदूळ व गहू ही चार मुख्य हविष्ये आहेत. या चार जिनसांतच हवि, णान्न खाणाराने निर्वाह करावा. तोंडाचें कोड घुरविणेंसाठीं सेंधव सुद्धां हविष्यांत मोजतात. एक दिवस उपवास व दुसरे दिवशीं एफ वेळ भोजन या नियमाला धारणा पारणा म्हणतात. तीन दिवस सारखे उपवास करणें व्रत म्हणजे त्रिरात्रव्रत म्हणतात. चंद्र वाढेल तसा आहार वाढविणें व चंद्र क्षय होईल तसा आहार कमी करणें याला चांद्रायण म्हणतात. चांद्रा-

यणांत दोन प्रकार आहेत. दोन्ही बाजूस बारीक असून मधें फुगलेले ते यवमध्य चांद्रायण व दोन्ही बाजूस जाड असून मधे बारीक ते पिपीलीकामध्य चांद्रायण अमावास्येला उपवास करून मग रोज घांसघांस आहार वाढवात जाणे व पौर्णिमे नंतर रोज घांसघांस आहार कमी करीत जाणे याला यवमध्य चांद्रायण म्हणतात. हें चांद्रायण पौर्णिमेस फुगलेले असते. पौर्णिमेस सुरू करून रोज घांसघांस अन्न कमी करीत अमावास्येस उपवास व मग घांसघांस आहार वाढविणें हें पिपीलीकामध्य चांद्रायण यांत मध्यें उपवास येतो ह्मणजे मधे बारीक असते. अशा प्रकारची जेवणाची व्रते असतात.

कांहीं व्रते सेवाव्रते असतात, रोज एक घागर पाणी कोणाचें घरी घालणें व गार्हस्य वैरण घालणें याला चारापाणी म्हणतात. कोणाला रोज अन्न देणें याला शिदोरी म्हणतात, झाडाला रोज पाणी घालणें याला जलसेचन म्हणतात, गार्हची सेवा सावली प्रमाणें करणें याला गोठ्यावात्रत म्हणतात, कोणीही अतिथी येईल त्याला तो मागेल ते खायला देणें याला इच्छाभोजन म्हणतात, कोणीही जेवायला आला तर त्याला नाहीं न ह्मणणे याला मुक्तद्वार म्हणतात, वाटेवर निर्जलस्थळीं पाणी पिणेची सोय करणें याला पाणपोई म्हणतात, विसाव्याचें जागी रस्त्यावर उतरणेंस जागा करणें याला धर्मशाळा ह्मणतात, रस्त्यांवर वाटसरूस सावली करणें ह्मणजे वृक्षच्छाया ह्मणतात, नद्यांवर धुणे वगैरे साठीं पायज्या करणे यास घांट ह्मणतात. देवाचे उत्सवासाठीं घर बांधणें यास देवालय बांधणे म्हणतात. देवांचे उत्सवांत नानाप्रकारची सेवा करणेची अनेक व्रते आहेत. कोणी वाटसरूस रस्त्यानें जात असेल तर त्याचे पाय चेंपणें याला पादसेवा ह्मणतात. गरीब बाळंतीणीचे बाळंतपण करणें गरीबासाठीं दळण दळणें, सूत काढणें, कपड शिवणें, कापड विणणें वगैरे अनेक प्रकारें दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्याची सबय लावून घेणें याला सेवाव्रते म्हणतात. आजारी माणसाची शुश्रूषा करणें, त्यांना फुकट औषधोपचार करणें, मुलांना

फुकट शिकविणें, वगैरे अनेक प्रकारानें लोकांचे उपयोगी पडण्याची व्रते बायकांनी करावी बायकांनां संसाराचें काम करून किंमा वेळ सांपडतो व किंमा वेळ परोपकाराकडे स्वर्च करणेची त्यांनी संवय लावून घेतली तर ते फार उत्तम आहे. शरीराला लोकांचे उपयोगी पाडणेंत स्त्रियेणें हें मोठे उत्तम तप आहे. तप ह्मणजे शरीराला कष्टविणें व हें कष्टविणें जर लोकांचे हित करणेसाठीं असेल तर ते सार्थकीच लागले म्हणावयाचे. आपण घरचे माणसांसाठी आपल्या स्वार्थासाठीं अनेक कष्ट सोसतो पण ते स्वार्थप्रेरित असल्यानें त्यांची किंमत कमी लोकांचे कल्याणासाठीं जे कष्ट आपण सोसावे तेच कष्ट खरोखर सार्थकी लागले.

सर्व व्रतांत एकनिष्ठपणें पतिची सेवा करणे हें स्त्रियांचे फार मोठे व्रत आहे. हें व्रत जितके वाटते तितके सोपे नाही. सगळ्याच बायका हें व्रत करतात असें एकदम वाटेल पण बारीक विचार केला असत एखादीचच हातून हें व्रत पार पडल्याचे दिसेल. आपल्याला आवडेल तेव्हां आवडेल त्या रितीनें नवऱ्याची सेवा करणे यांत काहींच मोठेपणा नाही कारण हें काम आपली हौस पुरविण्यासाठीं आपण करीत असतो. आपल्याला कंटाळा आल्यावेळीं आपल्याला आवडत नाही अशा प्रकारची सेवा करणे हीच खरी सेवा करणे होय. तथापि ही सुद्धा सेवा लोभानें किंवा भयानें करणे यांतही मोठेपण नाही अमुक एक गोष्ट आपण केली नाही तर आपणांस शिक्षा होईल अगर आपले नुकसान होईल म्हणून करणे ह्मणजे पण एक प्रकारचा स्वार्थच आहे. अशी सेवा नोकर लोक पुष्कळ वेळा करीत असतात, पण आपल्याला कंटाळा आल्या वेळीं आपणांस न आवणारे काम आपल्या माणसाचें सुखसाठीं, प्रेमासाठीं, आवडीनें करणें बुरकुर न करतां, त्रास न मानतां करणे ह्मणजेच खरी सेवा होय, आपल्याला हौस म्हणून नव्हे, पति रागावतील ह्मणून नव्हे, पति काहीं तर देतील ह्मणून नव्हे, तर केवळ पतिला आनंद होईल, बरें वाटेल, त्याचे कष्ट कमी होतील म्हणून कंटाळा न येतां सर्वदा त्याचे

सेवेस तत्पर असणे याचे नांव पतिसेवा. अशी पतिसेवा करणारी माउळी फार दुर्मिळ. कंटाळणें, त्रासणें, कुरकुरणें हा मनुष्य स्वभाव आहे व याच्या पलिकडे गेलेली माणसे देवच झाली. ती माणसे माणसांचे पेक्षा फार श्रेष्ठ होत व या प्रमाणें श्रेष्ठत्व पावलेली जी स्त्री ती सती. आपल्याला त्रास झाला तरी तो त्रास न समजणे ज्यांची आपण सेवा करतो त्यांच्या सुखाकडे मात्र नजर ठेवणें व त्या शिवाय इतर गोष्टी मुळी लक्षांतच न येणे हे उत्तम व लक्षांत आले तर त्याकडे दुर्लक्ष करणें हे मध्यम. अशा प्रकारें पतिसेवेचे उत्तम व मध्यम असें दोन वर्ग करतां येतात व याच सेवेला निष्काम सेवा म्हणावयाचे.

प्रकरण सातवे

तीर्थयात्रा.

तीर्थयात्रा वगैरेबद्दलची माहिती धर्म शिक्षणाचा आनामा पुस्तक सातमध्ये आली आहे ती दोघांही स्त्री पुरुषांना साधारण आहे. या भागांत तीर्थयात्रेत स्त्रियांचा विशेष तेवढाच सांगावयाचा आहे. सर्व तीर्थांचे ठिकाणी स्त्री व पुरुष याचे कर्तव्य सारखेच असते. पुरुषांना मिशा असून पराक्रमाची घमंड असते म्हणून त्यांना क्षौर आहे ते स्त्रियाना नाही. फक्त प्रयाग येथें गंगा व यमुनेच्या संगमावर स्त्रियांना एक विशेष कर्म आहे व ते म्हणजे वेणीदान होय. नावित बसून गंगा यमुनाचे संगमावर जाऊन पतिची आज्ञा घेऊन जीत सुवर्णकुल आहे अशी केसांची वेणी कापून ती गंगेस अर्पण करणें याला वेणीदान ह्मणतात. कर्नाटक मद्रास वगैरे कडील स्त्रिया तर सर्व केस दान करतात; म्हणजे पुरुषाचे जसे क्षौर हें गर्व परिहार करणारे आहे तसे वेणीदान हें स्त्रियांचे गर्व परिहार करणारे आहे, स्त्रियांना आपल्या सौंदर्याचा गर्व असतो व तो बहुतेक केसांचे ठेवणीवर फार असतो, हें केस ह्मणजे स्त्रियांचे अत्यंत

आवडते भूषण व ते परमेश्वराला अर्पण करून त्याचे चरणी लीन होणे झणजे वेणीदान, विधवा स्त्रियांचे वपन पण याच अर्थाने एक प्रकारचा आत्मयज्ञच आहे. तीर्थानां गेल्या वेळीं भोगत्याग किंवा चैनीचा त्याग सर्व स्त्री पुरुषांना केला पाहिजे. तीर्थयात्रा ह्या परमेश्वर चरणीं लीनता येणे व संसाराचा कंटाळा येणे या दोन उद्देशाने करावयाच्या असतात. व हे उद्देश चैनीचा त्याग केल्यावांचून सिद्धीस जात नाहीत. यासाठीं चैनीचा त्याग करून अनेक कष्ट सोसून तीर्थतीर्थांचे ठिकाणीं जे साधू-श्रृंगद असतात त्यांचे दर्शन घ्यावे. त्यांचे भगवत्प्राप्तीचे मार्ग शिकावे. आपल्या त्या मार्गातील अडचणी त्यांना विचाराभ्या व त्यांचे निवारणाचे मार्ग शिकावे यासाठीं तीर्थयात्रा आहेत. हा तीर्थ यात्रेचा उद्देश बाजूला ठेवून तीर्थावर लाखो रुपये खर्च केले व ब्राह्मण संतर्पणे घातली तर त्यांनी तीर्थयात्रा सफल होणार नाही. एक सत्कर्म घडेल पण उद्दिष्ट साध्य होणार नाही.

प्रकरण आठवे

विधवा

नवरा बायकोचा संबंध म्हणजे अतीशय पवित्र संबंध, त्यात यात्किंचित देखील अपवित्रपणा सोसत नाही असे एकदा ठरले म्हणजे नवरा गेल्यावर सर्व संसाराचा वाट येणे अगदी स्वाभाविक आहे. नवऱ्या साठी जर आपले सर्व खेळ तर तो गेल्यावर जगातील गोडी नाहीशी होणे साहजिकच आहे व असे झाले म्हणजे सती जाणे किंवा संन्यस्त वृत्तीने रहाणे हे दोनच मार्ग आचरणीय ठरतात, त्यापैकी सती जाणेची माहिती संस्कारांत दिलीच आहे, या ठिकाणीं संन्यस्त वृत्तीने राहाणेची माहिती द्यावयाची आहे, सर्व विषयोभोगांचा विद्व आल्यावर अलंकार टाकणे सौंदर्य सोडणे, शरीरशृंगार बंद करणे, चैन टाकणे हे धर्मच होतात,

नवरा हें बंधन सुटून सर्व जग आपले बापभाऊ झाल्यामुळे मंगलसूत्र व बांगळ्या या गोष्टी साहजीकच सुटतात. त्या गोष्टीनी दाखविलेले बंधन पाहिले नाही असे यावरून ठरते व स्पष्ट होते. सौंदर्याचा त्याग झटळा म्हणजे कंकु, काजळ, केंस वगैरेचा साहजीकच त्याग आला. ज्याच्या साठी ज्याला प्रसन्न करावयाचे झणून नटाय्याचे तो गेल्यावर नटून करावयाचे काय व या साठी नवरा गांवास गेला असताना, विटाळशीपणी, बायकांनी नटून नय असे शास्त्रकार सांगतात. जी स्थिती दागदागिने वगैरेची तीच सुंदर, रंगीबेरंगी कपडे व त्यांचे नानाविधआकार त्यांबद्दलची चैन टाकणे यांत नानास्वादीष्ट वस्तु खाणे, तेले अंगास लावणे, मऊ हंतरूणावर निजणे, वगैरेचा समावेश होतो. विरहिणी स्त्रीला प्रत्येक भोग हा नवऱ्याची आठवण करून देतो म्हणून त्यापासून तिला सुख होणे तर लांबच राहिले पण अत्यंत पेदना होत असतात. सुंदर चांदणें सुद्धा विरहिणीला झोवत असते. थोडा काल विरह झालेल्या स्त्रीची जर ही स्थिती तर चिरकाल विरहित राहणारीची काय व्हावी, मनुष्य शरीर किंवा मन दुःखानी अगर सुखानी नेहमी व्याप्त रहाणें शक्य नाही म्हणून व्रत घेऊन संगत्याग करावयाचा. विधवांचा धर्म म्हणजे साधे कपडे वापरावे, दागिने सर्व सोडावे, चैन सोडावी, जीवरक्षणासाठी अवश्य ते भोग घेऊन आपले शरीर परोपकारांत झिजवावे व सांपडेल तो वेळ पतिचितनांत अगर ईशचितनांत घालवावा.

ज्या स्त्रीला तिच्या मनःस्थितीमुळे विधवा व्रतानें वागणें शक्य नसेल तिनें सती जावे असे शास्त्र सांगते. आपल्या विसंगतपणामुळे ही चाल सुटली आहे व सतीचें एवजी दुसऱ्याच एक प्रकारच्या स्त्रिया आपणांस दिसतात. यांना विषयेच्छु स्त्रिया असें मी नांव देतो. कुमारिका व्रत विषयेच्छु स्त्रिया यांत कुंकू हेंच कायते अंतर. सौभाग्यवती व विषयेच्छु स्त्रियांत पण हाच भेद आहे. बाकी त्यांचे पोषाक, रहाणी, खाणे, पिणे एकसारखे असते. अशा स्त्रियांना 'सकेशा विधवा' झणतात पण डोक्या

वर केंस असणे व नसणे इतकाच या दोन प्रकारच्या स्त्रियांत भेद नसून वर सांगितल्या प्रमाणें इतर बाबींत पण भेद असतो, विधवा बायका पण हल्ली आपल्या व्रताप्रमाणें न वागणाऱ्या आहेत. पण जेथें सर्व समाजच विस्त्रलित स्थितींत आहे तेथें व्यक्तिबद्दल चर्चा करणेंत मतलब नाही. तात्पर्य इतकेंच कीं निराळ्या संस्कृतीशीं संबंध आल्यामुळे आपण घेडगु-जरी झालो आहोत व ही स्थिती पालटली पाहिजे. मानवीमन फार उच्छृंखल व बलवान् आहे यासाठीं त्याला होतांहोईतों कदांत ठेवावे. ज्याच्या योगानें मन उद्धीपित होईल असें वर्तन कुलस्त्रियांनी करूं नये हें वर निषेध प्रकरणांत नटणें, मुरडणें यांचा विचार करतानां सांगितलें, तीच गोष्ट या विषयेच्छ विधवाबद्दल सांगावयाची, अगोदरच मन उच्छृंखल व त्यांत जर नानाविषय सेवनानें त्याला मदत केली तर ते जास्तच उच्छृंखल होऊन माणसाला खऱ्यांत पाडील ही गोष्ट आपण नेहमीं डोळ्यापुढें ठेवली पाहिजे. यासाठीं तपोवना सारख्या संस्था निर्माण करून तेथें संन्यासी व संन्यासिनी यांनां मन आवरून लोकोपयोगी कामे कशी करावी याचे शिक्षण दिले पाहिजे. या संस्थांत दहा पांच वर्षे काढल्यावर स्त्रियांनीं उपदेशक वर्गरेची कामे करण्यासाठीं बाहेर पडावें. दहा पांच वर्षे तपोवनांत राहिले झणजे तेथील वळण लागेल, मन विषयपरांड-मुख होईल व ते आवरतां येईल असे वाटल्यावरच विधवांनीं फिरून गावांत यावे, झणजे त्यांचे आयुष्य जनसेवेत जाऊन सार्थकी लागेल. तपोवनाचे दोन भाग अलग असावे एक पुरुषासाठीं व दुसरा स्त्रियासाठीं.

विधवांचा पोषाक साधा असावा म्हणून सांगितलें पण ज्या कारणासाठीं संन्याशांनीं मगवेवस्त्र वापरावे त्याच कारणासाठीं स्त्रियांनीं पण भगवेच वस्त्र वापरावे किंवा लाल वापरावे, स्वच्छ पांढरा कपडा असला तर तो मळेल ही भीति मनांत रहाते, त्यांत पण एक मोहकपणा आहे, शिवाय इतरांनां गृहस्थ व संन्याशी यांचा भेद करून वागणेस अडचण पडते म्हणून मैलस्त्राळ भगवारंग साधुसंतांनीं व शास्त्रकारांनीं पसंत केला

आहे. मगवारंग व राख हें. बैराग्याचें पण बोटक आहेत. विधवांनी चोळी घाळू नये असें शास्त्र सांगते व बांगळ्या, मंगलसूत्र, वगैरे बरोबर चोळी पण सोडणें योग्य दिसते. कित्येक विधवा स्त्रिया हल्लीं चोळी घाळू लागल्या आहेत पण पुरुष जसें आतां पूर्वी प्रमाणे उघडे रहाण्यास लाजतात त्यातलाच हा प्रकार आहे. पदर नीट घेतला झणजे चोळी न घालतां पण योग्य प्रकारें मर्यादा संभाळतां येते. उगीच कपड्यांत पैसे घालविणेंत मतलब फाय ? साध्या रितीनें रहावयाचें हाटलें म्हणजे लज्जारक्षणा पुरतेच कपडे वापरावें हें योग्य. त्यांनीं अन्नपानाबद्दल सुद्धां हाच नियम ठेवावा. शरीरकर्षण व तप घडावे म्हणून अनेक नियम व व्रते करावी व नेहमीं मन संतुष्ट ठेवावें. शरीर आहे तो मनुष्य सुखदुःख सम असणे कठीण खरे पण तसा प्रयत्न केला तर तें शक्य आहे. अमाध्य गोष्टी साधा करण्यास नेहमीं नेहमीं तेच करणें हेंच एक साधन आहे. आण असला नियम नाही केला तर मुळें, बाळें, घरातील लहान थोर मंडळी यांचे आग्रहांनें, प्रेमांनें वगैरे आपण विषयभोगाकडे वळण्याचा संभव असतो व एकदां या मार्गाकडे वळले म्हणजे त्याचा शेवट येणे कठीण. यासाठीच तर शास्त्रकार सन्यस्तवृत्तीला तपोवनांत जाणेस सांगतात. तपोवनांत सर्वच मंडळी साधेपणे रहात अत्यामुळे मोह उत्पन्न होण्याचे प्रसंगच येत नाहीत व मग मन आवरणे कठीण नसते. खादी वापरण्याचा महात्मागांधीचा उपदेश याच तत्वावर आहे. सर्वच जण खादी वापरूं लागले तर दुमरे कापड घेणेचा मोह उत्पन्न होणेस अवकाशच रहात नाही व त्यामुळें ते व्रत सुलभ होते. तपोवनाचा हा फार मोठा उपयोग आहे व आयुष्याची दोन्ही टोके त्यांत घालविण्यानें ते अवघड होत नाही.

या प्रमाणें परोपकार व तपाचरण यांत विधवांनी आयुष्य घालविल्यास त्या फार सन्माननीय होतील व देशांत तेज व सुख वाढेल. संपन्नतेत सुख नाहा कारण संपन्नतेचे शेवट सांपडत नाही व यासाठीं बैराग्यच

तरी त्याचे मेलेल्या शरीराला किंवा मळ्याला त्याला जो मान मिळावयाचा नाही देत व या प्रमाणे उत्सव व प्रेत संस्कार या दोन बाबी एकदम निर्माण झाल्या. प्रेताला पोरे वगैरे मितील हणून प्रेत संस्कारांत स्त्रियांचा भाग कमी असे, पण उत्सवांत तो जास्त असे. प्रेत संस्कारानंतर त्या थोर पुरुषाचे स्मरण म्हणून त्याचे नांवाने उत्सव होऊं लागले व त्या उत्सवांत त्यांची गाणी म्हणत. जखमी झालेला वीर घरी आणल्यावर बरा होईपर्यंत घरांत पडे व मग त्याच्या शुश्रूषेत स्त्रिया भाग घेत. प्रेत संस्कारांत त्यांना भाग कमी होता तो या शुश्रूषेने भरून निघे. पुरुषाच्या कामांत त्यांना घरीं रहाणेस सवड नसल्याने हे जखमी माणसाची जोपासना करणेचे काम साहजीकपणे बायकांवरच पडे. वरचेवर अशा कामे पडल्याने जखमी पुरुषाची, आज्ञ्यांची, वाळंतीणीची शुश्रूषा करणेत व कोणत्या रोगांत कोणते औषध द्यावे या ज्ञानांत बायकांचे पाऊल पुढे पडले. त्यांच्या दया या गुणाचे यामुळे चांगलेच पोषण झाले. आज्ञ्यांचे मन स्वीकारणेस शास्त्र सांगते. तरुणांनी संपन्नतेची इच्छा करावी, तिच्यासाठी परिश्रम करावे व या प्रमाणे देशाचा व जगाचा अभ्युदय साधावा पण त्यांचे अंतिम ध्येय वैराग्य असावे. वैराग्यसंपन्न माणसांचे त्यांनी नेहमी दर्शन घ्यावे, त्यांना फार मान द्यावा म्हणजे संपन्नतेचा अभिमान झडतो. सुवासिनी स्त्रियांनी पण विधवा स्त्रियांना फार मान द्यावा, त्यांची शुश्रूषा करावी म्हणजे त्यांचा पण संसारासंबंधी ताठा कमी होतो. निःश्रेयस हे मुख्य व अभ्युदय हे दुय्यम साध्य किंवा ध्येय आहे हे नेहमी लक्षात ठेवावे, अभ्युदय इच्छिणारांना विषयांचा उपयोग आहे तर निःश्रेयस इच्छिणारांना मानसन्मान आहे अशी वाटणो शास्त्रकारांनी केली आहे. एक धनाने संपन्न तर दुसरा विद्येने संपन्न, एक द्रव्ययज्ञ करणार तर दुसरा तपोयज्ञ करणार, एक अन्नवन्न पुरविणार तर दुसरा विद्या व नमुना पुरविणार, एक भोगाने शांत तर दुसरा त्यागाने शांत, एकाचे वैभव नजरेत भरणारे तर दुसऱ्याचे वैभव मनांत भरणारे या प्रमाणे दोन प्रका-

रची ध्यय शास्त्रकारांनी लोकांपुढें ठेवली आहेत. गुरुसंज्ञिध रहात अस-
तांना लहानपणी वैराग्याला मान देण्याची संघय लागली म्हणजे मोठेपणीं
तारुण्यांत, संपन्न अवस्थेंत तो समान साहजिकच रहातो. एकदां जी
पूज्य बुद्धि मनांत ठसावते ती कमी होणेंस वाच रहात नाहीं फिरून
प्रत्येक पुढारी, प्रत्येक थोर गृहस्थ, प्रत्येक संपन्न गृहस्थ फिरून तपोव-
नांत जात असल्या ह्मणजे तपोवनांतील संन्मानन्यायांची परंपरा कायम
रहाते व त्यांच्या विपर्यायाची पूज्यभाव केव्हांही कमी होत नाही. याप्रमाणें
समाजांत अभ्युदय व निःश्रेयस या दोन्ही पुरुषार्थांची सांगड होती
म्हणूनच आपलें राष्ट्र वैभवाचे शिखरावर अदळत लपत राहिले होते. ही
तपोवनाची संस्था कशी व केव्हां, व कां लयाला गेली हे समजलें तर
आपले व्हासाचा चांगला उलगडा होईल.

प्रकरण नववे

कारभार.

अगदीं प्रांभी समाज नव्हताच प्रत्येक मनुष्य वाघ किंवा सिंह
या प्रमाणें एकटा व स्वच्छंद वागत असे. पण मनुष्य प्राणी इतर प्राण्यांचे
मानानें शक्तिनें दुर्बल व युक्तीनें श्रेष्ठ असल्यानें संघ करून राहणारे
प्राण्यांकडे पाहून आपण पण संघ करून रहावे असें त्यास वाटलें व या
प्रमाणें पाहिल्यानें कुटुंब व्यवस्था अमलांत आली. गर्भधारण व बालसंगोपन
हे काम स्त्रियांनाच करावे लागत असल्यानें घर उत्पन्न होताच घराचें
कारभाराचें दोन तुकडे झाले. बाहेरून अन्नवस्त्र बगैरे मिळवून आणणेचें
काम पुरुषाकडे आले व घरी आणलेल्या जिनसांची योग्य व्यवस्था व
जोपासना करणेचें काम स्त्रियांकडे आले व यामुळें स्त्रियांचे अंगी कारुण्य
या गुणाची वाढ झाली पण न्याय या गुणाचा त्यांचे अंगी अभाव आला.
पुरुष बाहेर जात असलेमुळें अनेक पुरुषांशी त्यांचा संबंध येईल व त्या-

मुळें त्यांच्यात न्यायबुद्धि वाढत गेली पण दया या गुणाची वाढ झाली नाही या प्रमाणें समाजाचे अगदी प्रारंभापासून घरांतील कारभार स्त्रियांकडे आहे व घरांबाहेरील कारभार पुरुषांकडे आहे. समाज हळूहळू सुधारत जाऊं लागला म्हणजे बायकांना फुरसत मिळते व मग बायका बायका एकत्र जमून एकमेकींच्या सुखदुःखाची वाटाघाट होऊं लागते. पण प्रत्येक स्त्री आपले घराची मालकीण असल्याने, व दुसऱ्या स्त्रियांशी तिचा संबंध फक्त स्नेह संवर्धना पुरताच असल्याने एकीने दुसरीचे मतास मान द्यावा. एकमेकींसाठीं एकमेकींनी खपावे हें गुण त्यांत लवकर आले नाहींत. जरा विनसले तर निघून आयल्या घरीं जावे व विनसलेल्या स्त्रीशी संबंध ठेऊं नये असें स्त्रियांनां करणें शक्य असें. पुरुषांची गोष्ट अशी नसे. बाहेरून शिकार मिळविणेंसाठीं, शत्रूपासून संरक्षण करणें साठीं त्यांना जुटीनें रहाणे भाग पडे. असें न केलें तर नुकसान होईल ह्मणून ते जरा पडते घेत. शिवाय त्यांचा पुढारीपण एकाद्या आडदांड माणसाच्या शिक्षा करून तसें करणे भाग पाडी व यामुळें एकमेकांसाठीं झीज सोसणें, पडते घेणें, वेगिरे प्रसंग त्यांजवर येत व या गुणांची त्यांत वाढ झाली. स्त्रिया प्रमाणें ते मत्सरी, एकलकोंडे, तुसडे झालें नाहींत.

घरांची योजना झाल्यानंतर उत्सव करणेंत येऊं लागले. मोठी शिकार सांपडली, विजय मिळाला, संकट टळले ह्मणजे उत्सव करीत. उत्सवांत आरास करणें, सामान गोळा करणें ही कामें पुरुष करीत व त्या साठीं सुग्रास भोजन करणें, पोषाक करणें ही कामे स्त्रिया करीत. उत्सवांत गाणे, नाचणें वेगिरे वाझीत सर्वजण भाग घेत, ज्या व्यक्तीनें या विजय वेगिरेत प्रमुख भाग घेतला असेल त्याला त्या उत्सवांत नायक समजत. त्याचे गुण वर्णन करणारि गौणी ह्मणत, त्याला शृंगारीत, असा पराक्रमी पुरुष विजय संपादनांत केव्हां केव्हां मरे व मग तो मेल

रंजनासाठी लागण, वाघे वाजविणें हीं कामें पण त्यांनां चांगली येऊं लागली. हाताचा कामलपणा, आवाजाचें माधुर्य, गोड भाषण वगैरे गुण यां प्रमाणें आनुवंशिक संस्कारानें वाढतां वाढतां आतां स्त्रियांचें नैसर्गिक गुण होउन बसले आहेत व त्यांनी याच कामामध्यें अजूनही जास्त पुढाकार घेतला तर त्यांत त्यांनां यश खात्रीनें येईल.

उत्सवाचे पुढें अनेक कुटुंबे मिळून एक गांव व पढें देश असे समाजाचे विस्तारानें मोठे भाग झालें. अशा मोठ्या समाजांत कामाची वाटणी होत गेली तेव्हां प्रत्येक करणेची कामें वाढली व कित्येक पुरुष पण या कामांत पडले. उदाहरणार्थ कापड विणणें, शिवणें, सोनारकाम वगैरे कामें घरीच करावयाची असत व यांत पुरुष पडले. दुकान पण याच कामांत येऊं लागले व मग चातुर्वर्ण्य व्यवस्था कामांचे वांटणी प्रमाणें अमलांत आली. समाजातील बाहेरील कामें करणारे लोकांचे क्षत्रिय व शूद्र असे भाग झालें व आंतील कामे करणारे लोकांचे ब्राम्हण व वैश्य असे भाग झालें. ब्राम्हण व क्षत्रिय यांचेकडे नियामकत्व व वैश्य व शूद्र यांचेकडे हातांनी कामे करणेची कामे आली. वैश्य जे काम करीत ते विकण्यासारखे जिनस असत पण शूद्र जे देश संरक्षणासाठी लढणें, जनावरांची शुश्रूषा करणें वगैरे करीत या पासून त्याचे पोट भरणेसाठी वेतन देणे भाग पडें व याप्रमाणें सेवा किंवा वेतन घेऊन काम करणें हें शूद्राचें काम झालें. समाजाचे प्रारंभी ज्यांनां असे वेतन घेऊन कामे करावी लागत अशी माणसे फार थोडी असत. प्रत्येक इसमाला आपली उपजीविका करण्यापुरती जमीन सहज मिळें व त्यावर तो आपले पोट भरी पण पुढें समाज वाढत चालल्यावर जमीनीवर सर्वांचे पोट भरणे कठीण झाले, थेंद पण वाढल्यामुळें थेंदांची कामें करणेस पुष्कळ माणसे लागू लागली व मग सेवा करणारे माणसांची संख्या वाढली. तथापि अगदीं ज्याला दुसरें उपजीविकेचें साधन नसेल त्यानेच सेवा करार्थ असा प्रघात होता व म्हणून सेवावृत्ति हळकी गणली आहे.

या नंतर यंत्रांचा प्रसार होऊं लागल्यापासून सेवा करणारे लोकांची व त्याबरोबर संपत्तीच्या विषमतेची भयंकर वाढ झाली व ज्या जगांत पूर्वी सोन्याची मांडी चुलीवर चढत त्याच जगांत सोन्याला नजरे आड करणे अशक्य झालें आहे. याला कोणी सुधारणा झणेल तर झणो पण या विषमतेत जगाचे कल्याण मात्र खास नाही. या एकंदर प्रकाशकाडे व त्यापासून होणाऱ्या नुकसानीकडे पाहिलें म्हणजे यंत्रांनी जगाचा फायदा केला कां नुकसान केले हें ठराविणें कठीण पडते. यंत्रांनी वस्तु चांगल्या निघतात, लवकर निघतात व पुष्कळ निघताना ही गोष्ट खरी व त्यामुळे या वस्तु सर्वांना सुलभ व्हाव्या असें वाटते. पण प्रत्यक्ष अनुभव मात्र तसा येत नाही. चैनीच्या वस्तु यंत्रांमुळे पुष्कळ व सुलभ झाल्या खंय्या पण त्यामुळे अवश्य अशा अन्न व वस्त्र या वस्तु कित्येकांना दुर्गिळ झाल्या आहेत. तात्पर्य यंत्रांमुळे दिव्याऊ सुख वाढले पण खरें सुख ज्या पासून समाधान होईल असें सुख अगदीं दुर्गिळ झालें. सुख साधनांची विपमता तर इतकी वाढली कीं संपन्न लोक कित्येकांच्या डोळ्यांत सव्द्रं लागले. पूर्वी सर्वांना पोट भरून अन्न व अंगभर वस्त्र मिळत अमल्यामुळे व साधनांची विषमता फार नमल्यामुळे माणांत एकमेकांशी गुण्यागोविंदानें वागत व सुखानें नांदत. पण हल्लीं अवश्य लागणाऱ्या वस्तु मिळणे कठीण झाल्याने व अनवश्यक वस्तु फार विषम गितीने वांटल्यागेल्यामुळे एकमेकांचा हेवा व द्वेष अतिशय वाढला व अराजक वर्गरे लोक निर्माण होऊं लागले आहेत. संपन्नतेचे हें दोष लक्षांत आणून आपण वैराग्याकडे वळले पाहिजे व सर्वांना सारखे भाग मिळतील अशी तजवीज त्रतस्थ होऊन केली पाहिजे.

स्त्रियांनी घरचा, उत्सवाचा, गांध्याचा, दशाचा वर्गरे कारभारांत काय भाग घ्यावा हें समजण्यासाठीं हे विवेचन केले आहे. घरांतील सर्व व्यवस्था, व अजाण्यांची सेवा वर्गरे कामें स्त्रियांचा विशेषच होऊन बसला आहे यासाठीं त्या कामांत त्यांचेच प्रामुख्य असावे. ज्यांना मुले बाळे

आहेत त्यांना त्यांचे योग्य संगोपन करणेचे काम पुरेसे आहे. पण मुले बाळे नसलेल्या व विधवा स्त्रियांनी परोपकाराची, देशसेवेची कामे अंगावर घेता येण्यासारखी कोणती आहेत ते पुढील प्रकरणांत सांगणार आहेच पण मुख्य लक्षांत ठेवणेची गोष्ट ह्मणजे स्त्रियांत दयागुणाचे प्रामुख्य व न्याय या गुणाची उणीव असल्यामुळे त्या त्या गुणांचाच जेथे उपयोग होईल अशी कामे त्यांचे वाटणीस आली पाहिजेत, पुष्कळ दिवसांचे आनुवंशिक संस्कार त्या वांचून बाया जाताील.

प्रकरण दहावे

लोकोपयोगी कामे.

वर मृष्टीच्या उत्पत्तीपासून कामांची वाटणी कशी झाली व त्या मुळे स्त्रिया कोणत्या प्रकारची कामे आजपर्यंत करीत आल्या व त्यामुळे त्यांच्या अंगी कोणत्या गुणांची वाढ आनुवंशिक संस्काराने झालेली आहे याचे विवेचन केलेच आहे, आज इतक्या दिवसांच्या संवयीने अंगी आलेले गुण बाया घालविणे फार गैर आहे, यासाठी या गुणांना अनुरूप अशीच कामे त्यांनी अंगावर घ्यावी म्हणजे बरे, माणसाचे गुण हळूहळू पालटता येतात हे खरे पण ते पालटपर्यंत पूर्वपरंपरा व नवीन धोरण यांची सांगड घाडून आपण वागलो तर आपले इष्ट हेतु चांगल्या प्रकारे सिद्धिस जातात. सगळी समाजाची प्रगति श्रमविभाग व विशेषत्व या मुळे झालेली आहे व हल्लीची व्यवस्था पूर्वपरंपरेला धरून आहे. उदाहरणार्थ हल्लीची वारसाची पद्धति स्त्रियांच्या कामाप्रमाणे व त्यांच्या रहाणी प्रमाणे ठरली आहे त्या प्रमाणे सर्व बंधने पूर्वपरंपरेला धरून आहेत. बापाची मिळकत वगैरे ज्या प्रमाणे मुलास मिळते व मुलीस दुसऱ्याचे घरी जाऊन तेथे अर्धांगी व माळकींग व्हावे लागते त्याच प्रमाणे बापाचे गुण वगैरे मुलाच्या अंगी येतात ह्मणून त्याने बापाचाच धंदा करणे बरे असते,

जो ज्या कामाला योग्य त्याने ते काम केले म्हणजे समाजाचे हित होते व हे जाणून योग्यतेनुरूप कामांची वांटणी झाली पाहिजे. या तत्वाला अनुसरून हल्लींच्या काळाच्या परिस्थितीत बायकांना कोणती लोकोपयोगी व देशसेवेची कामे करता येतील याचे विवेचन म्हाली केले आहे.

स्त्रियांनीच करण्यायोग्य व अत्यंत उपयोगी असे काम म्हणजे सुईणपणा होय, प्रत्येक स्त्रीला बाळंतपण येणार व त्यावेळी स्त्रीचीच मदत मिळाली पाहिजे, यासाठी या कामाचे पूर्ण ज्ञान मिळवून हे काम उत्तम प्रकारे करण्याच्या बायका जितक्या मिळतील तितक्या पाहिजेच आहेत, या बायांनी घरोघर जाऊन अडलेल्या स्त्रियांची फुकटसुद्धा सुटका केली पाहिजे, पूर्वीचे पुरुष प्रेत संस्काराला नाही म्हणावयाचे नाही असे व्रत धरीत व बायका सुईणपणाला नाही म्हणावयाचे नाही असा नियम करीत, जेवत असतांना जर अशा कामाला आमंत्रण आले तर जेवण तेथेच थांबवून आंचवायला त्या स्थळी जाणारी माणसे पूर्वी असत, मनुष्य व पशु यांत जे अंतर आहे ते लोकांना मदत करण्यांतच आहे, जनावरांपेक्षा माणसांत दया जास्त पाहिजे. अशी मदत करणे म्हणजे लोकांनी आपणावर जे आज तागाईत उपकार केले त्यांची अंशतः फेडच होय. मनुष्य प्राणी फार पंगु आहे पण इतरांच्या मदतीने त्याने सगळे जग पादाक्रांत केले आहे. सृष्टीच्या उत्पत्तीपासून अनेक लोकांनी ज्या अनेक गोष्टी केल्या व ज्यांचा फायदा आपणांस मिळाला त्या सगळ्यांची शक्यनुसार फेड करण्याचा प्रयत्न करणे हे धर्माचे मूलतत्त्व आहे धृ कर्ज लागणे या धातूपासून या कर्ज फेडीच्या अर्थाचा धर्म हा शब्द उत्पन्न झालेला आहे. यासाठी ज्यांना शक्य असेल अशा सर्व स्त्रियांनी हे व्रत ध्यावे, या या साठी लागणारे ज्ञान व साधने संपादन करावीत, व आपले कर्तव्य म्हणून ते पार पाडावे.

अलीकडे सूतिकागृहे स्थापन करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति आहे पण हा कल्पना पाश्चात्य असून ती आपल्या समाजास निरुपयोगी आहे.

यापेक्षा लोकांच्या घरी जाऊन कामे करणाऱ्या स्वयंसेविकांचे पाहिजेत. मूर्तिकागृहांचा उपयोग आपल्या समाज स्थितीला होत नाही. घरी आपला नवरा, मुल्ले, संसार उघडा टाकून मूर्तिकागृहांत जाऊन रहाणे पुष्कळ स्त्रियांना शक्य नसते. शिवाय मूर्तिकागृहाची दक्षणा देणे पण कित्येकांना शक्ति बाहेरचे असते. मूर्तिकागृहांत एकच प्रकारचे विचार, लोकांच्या नाना बऱ्यावाईट हकीकती व धर्माच्या नाना विवेचनामुळे मूर्तिकागृहांत जाणाऱ्या स्त्रियांच्या मनावर अनिष्ट परिणाम होतो. नोकर म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या हातून काम नीट कसोशिन होत नाही व त्यांना अनेक कामे असल्यामुळे कामांत हलगर्ज होते. वगैरे अनेक दोष मूर्तिकागृहांत आहेत, मूर्तिकागृहाची व्यवस्था पाहूनच इतक्या थाटाशिवाय आपणांस वाळत होतां येणार नाही अशी भलतीच समजूत तेथे जाणाऱ्या स्त्रियांची होते. हिंदी समाज गरीब आहे व या गरीब लोकांना पैसे घेणाऱ्या स्त्रियांचा उपयोग करणे जड जाते. यासाठी ज्यांना ऐपत आहे, पोटापाण्याची अगर संसाराची विवेचना नाही त्यांना हे देशकार्य अंगावर घेण्यासारखे आहे. पूर्वीच्या काळाप्रमाणे दहा दिवस बाळंतिणीचे सर्व काम फुकट करणाऱ्या बायका तयार झाल्या तर त्यांनी देशाचे एक मोठे काम केले असे होणार आहे, अशा तऱ्हेच्या स्वयंसेविकांचा एक मठ स्थापन झाला, त्या मठातील स्त्रियांनी नेहमी गावांत फिरून जरूर तेथे फुकट काम करण्याचे पत्करले तर समाज त्यांचा कायमचा ऋणी राहील.

याच्या खालोखाल महत्वाचे काम हलजे स्त्रीशिक्षण, मुली करतां झाला आहेत पण प्रौढ स्त्रियांना त्यांच्या आळीत जाऊन फुकट शिकविणे त्यांना ज्ञानाची गोडी लावणे रोजच्या व्यवहारांत त्या ज्ञानाचा उपयोग कसा होतो हे दाखविणे, ही कामे करण्याची फार जरूर आहे. मोठ्या स्त्रियांना शिक्षण देताना लहान मुलांचा पण तेथेच शिक्षणाचा प्रारंभ करता येईल, या प्रमाणे प्रत्येक गावांत मोहल्यांत, आळीत शिक्षणाचे काम करताना आपोघ पाणी देणे, रोग्यांची शुश्रूषा करणे ही कामे पण

हातां घेतां येतील, हल्लीं पुष्कळ बायकांनां देशकार्य करण्याची मोठी हौस आहे व त्यांनां हीं कामें सहज साध्य आहेत, श्री समर्थांचे मठ पूर्वी हीं कामें करीत व याच पद्धतीनें घरोघर ओळख पाळख होऊन देश सुधारणेचें काम करतां येते. पाश्चात्यांची समाज रचनाच मूळांत निराळी त्यांचा थाट निराळा, व त्या प्रमाणें कामाचे मार्ग निराळे आहेत. तें आपल्या सारख्या साध्या व गरीब लोकांना उद्योगी नाहीत. फार गुंता-गुंतीची एखादी बाब असली तर तेवढ्या पुरती गोष्ट निराळी.

आजारी पडलेल्या माणसांची शुश्रूषा करण्याचा थोडा उल्लेख वर आलाच आहे. दवाखान्यात पगारी माणसे हे काम हल्लीं करतात पण त्यांचे काम भाडोत्री असते. त्या कामास स्वयंसेविकांच्या कळकळीच्या कामांची जोड पाहिजे आहे. केवळ पैमे उकळण्याकरतां पगारी माणसे आपल्या कामांत हयगय करतात असा अनुभव आहे. ही हयगय भरून काढणें, त्यांच्यानें न होण्याजोगी कामें करणें व इतर सुख साधने मिळवून रोग्याचें मनरंजन करणें हीं कामें विशेषतः बायका व मुलें, यासाठीं बायकांनीं करावी. यासाठीं बायका मुलांचें दवाखानें स्वतंत्र व वेगळें असावे. नुसत्या गाण्यानें झोंप लावणें व दुखणे वरें करण्याची विद्या आहे असें शास्त्र सांगतें व ही विद्या स्त्रियांनीं संपादन करणें योग्य होईल. तात्पर्य आई प्रमाणें रोग्याचें कष्ट कर्मा करण्यासाठीं शक्य ते काम स्त्रियांनां करतां येण्यासारखे आह.

स्वभावतःच सुलभ व प्रत्येक स्त्रीला आवडेल असें काम म्हणजे अनाथ पोरांचे संगोपन द्या, प्रत्येक मुलांच्या आया लहानपणीं मरतात व अशा मुलांच्या संगोपनासाठीं नवीन बायको करावी लागते असें सांगतात तर अशा पोरक्या तान्ह्यांचें संगोपन करण्याचें मठ बायकांनीं चालविलें तर त्यांत त्यांचें व त्या मुलांचे पण कल्याणच आहे. असल्या मुलांच्या पोषणासाठीं मठांतच गाई, बकऱ्या वगैरे पाळाव्या म्हणजे दुधाची पण सोय होईल. पांच वर्षांच्या आतीलच मुलगे येथे ठेवावें व त्या नंतर

त्यांनां मुलांच्या अनाथ गृहांत पाठवावे व मुलींचे निराळे अनाथ विद्यार्थी गृह करण्याचें कारण नाही. या मुलांच्या संगोपनासाठीं त्यांच्या वडीलांनीं कांहीं वर्गणी देण्यास सवड ठेवावी व पांच वर्षांनंतर तो मुलगा अगर मुलगी त्यांस घरीं पण घेऊन जाऊं द्यावे म्हणजे मध्यम स्थितीतिल माणसांची एक मोठी सोय होईल. पण कोणी वर्गणी न दिली तरी मठानें त्या मुलांचे संरक्षण करावेच मात्र ती मुठें अशा स्थितीत वडीलांनां मिळणार नाहीत. तसेंच कोणास मूल दत्तक घेणें असल्यास, आपली बेवारसी मिळकत धर्मार्थ देणें असल्यास असल्या मठानें चांगलीं सोय होईल. आई ही मुलांनां मोठी आवडती वस्तु व मूल हें प्रौढ स्त्रियांनां आवडणारी जिनस असल्यामुळे या यांगे दोघांचाही मनोविकास चांगला होण्यास मदत होईल. या प्रमाणें अज्ञान बालकांचे मठ दरएक जिल्ह्यास एकतरी खुशाल चालेल. ज्या बायांनां फार मुठें असल्यानें काम धंदा करण्यास अडचण होते अशा गरीब बायांनीं आपली जरा मोठी मुठें असल्या मठांत ठेवण्यास ठेवण्याची सवड ठेवावी. त्यांनीं आपली मुलें तेथे ठेवावी व घेऊन जावी असा नियम करण्यास हरकत नाही. अशा रितीनें आयांची सोय होईल, मुठांनां सुख लागेल व त्यांनां चांगलें वळण पण लावतां येईल. अशा मुठांच्या ठेवण्या व शिकण्यापासून त्यांच्या शरीर प्रकृतीवर पुष्कळ हितकर परिणाम झाल्याचें दिसेल व पुष्कळ शिक्षण व चांगलें वळण गरीबांच्या मुलांनां येथें सहज मिळेल,

या शिवाय बांगड्या भरणें, सूत काढणें, कापड विणणें, कपडे शिवणें, कशीदा काढणें, कुसराईचें काम करणें ही कामे बायकांनां करतां येण्यासारखी आहेत. अशा रितीनें पैसे मिळवून ते धर्मार्थ संस्थेस देणेंच मार्ग पण लोकोपयोगीच आहे, एखाद्या धनिक र्जानें केवळ स्त्रियांसाठींच कारखाना काढणें व र्ज्यांकडूनच चालविणें तसेंच स्त्रियांनां लागणारा माल विकण्याची स्त्रियांनीं चालविलेली स्त्रियांसाठींच दुकाने काढणें पण इष्ट आहे. अशा करण्यानें बायकांचा व्यवहार करण्याचा मगदूर वाढेल,

अशा व्यवहाराला वाव मिळेल व योग्यता दिसून, आल्यास स्थानिक राजकीय संस्थांत पण स्त्रियांना भाग मिळणें व घेणें सोईचें होईल. अशा कारखान्यामुळे केवळ स्वयंपाक करणें अगर भीक मागणें भाग पडणाऱ्या पुष्कळ बायकांची सोय होईल. बायकांनीं तयार केलेंलेंच कापड किंवा कपडे बायकांनीं वापरावयाचे व आपल्या मायवहीणीस मदत करावयाची असे लहटेले तर असल्या कारखान्यास व दुकानास कितीतरां गिऱ्हाईक मिळेल चैनीला गरीबी म्हणून पांटा दिला असल्यामुळे येथें हे उदाहरण घेतले आहे. बाकी निव्वळ बायकांनाच करतां येऊन देशाचे व समाजाचे हित करतां येईल असे पुष्कळ भेदे सांगतां येतील.

केवळ स्त्रियांनींच चालविल्या धर्मशाळा, सदावर्त, अन्नछत्र; देवालय वगैरेची पण उणीव आहे. पुरुषांनीं चालविलेल्या या संस्थांत अनीतिचे बोभाटे ऐकूं येतात व या साठीं स्त्रियासाठीं ही कामे स्त्रियांनींच हातीं घेणें वाईट नाही. पुष्कळदा धर्मार्थ रकमा स्त्रियांनींच अगर स्त्रियांच्याच स्मरणार्थ देण्यात येतात. असल्या रकमा असल्या केवळ त्यांच्यासाठींच उपयोगी पडणाऱ्या संस्थांत वापरले तर चांगले. आजपर्यंत स्त्रियांनीं घर कारभारच फार केला; त्यांना मोठे कारखाने अगर सार्वजनिक कामे करण्याचे शिक्षण पाहिजे असे पुष्कळदा ऐकूं येते व हे शिक्षण मिळण्यासाठीं व मिळून त्याचा उत्तम उपयोग केला असे सिद्ध होण्यासाठीं असलीं कामे केवळ स्त्रियांनींच करणे इष्ट आहे. स्त्रियांनीं स्त्रियांसाठींच चालविलेल्या बागा व इतर करमणूकीची साधनें असणे इष्ट आहे.

स्त्री वपुरुष अशा मिश्र समाजात अनीतिचा फार बोभाटा होतो या साठीं बायका तयार होण्यास बायकांनींच काढलेले उद्योग वगैरे उपयोगी पडतील, आगगाडी वगैरेवर तिकीटे देणेस स्त्री; त्यांचे जाण्यायेण्याचे रस्ते व बसण्याची जागा पडदपोशीची त्यांस अन्नपाणी वगैरेची चांगली व्यवस्था या गोष्टी पण होणें जरूर आहे तात्पर्य बायकांची लाज; विनय मर्यादा वगैरे राहून त्यास सुखसोयी मिळाव्या व त्यांची व्यवस्था ठेवण्याचे शिक्षण मिळून कामे करण्यास वाव मिळावी असे झाल पाहिजे.

या शिवाय लढाई वगैरे ठिकाणीं जखमी झालेलें सैनिक यांनां मलमपट्टी करणें, त्यांची शुश्रूषा करणें हीं कामें स्त्रियांनीं केली पाहिजेत. वीरांनां प्रोत्साहन देणें, त्यांस देशकार्यें करण्यास उत्तेजण देणें, व त्यांचें हाल अपेष्टा कमी करण्यास झटणें हीं कामें बायकांनीं करण्यासारखी आहेत. शास्त्रीय शोध, आकाशस्थ ज्योतींची माहिती वगैरे कामें पण कांहीं स्त्रियांनां करतां येतील. तात्पर्य पुरुषांशीं स्पर्धा न करतां पण स्वतःच्या कर्तव्यगरीनें जगांत नांव मिळारविण्यास त्यांनां योग्य तो अवसर मिळाला पाहिजे. पुरुष करतात तीं सर्व कामें स्त्रिया करूं शकतील पण मग त्यांत इतक्या दिवसांचा आनुवंशिक संस्कार फुकट जातो व मर्ग स्त्रियांचे स्त्रीपण रहात नाहीं, स्त्री व पुरुष यांचें मिश्र समाज दोघांनांही घातक होतात असा आजपर्यंतचा अनुभव आहे. ज्ञानी पुरुष सुद्धां स्त्रियांच्या सहवासांत धैर्यभ्रष्ट झाल्याशिवाय रहात नाहीं. अगदीं अलीकडचे या बाबींचे मोठे उदाहरण रशियाचें आहे. गेल्या महायुद्धांत या बाबत पुष्कळ चमत्कारिक अनुभव आले. पहिल्यानें जर्मन सैनिक बेलजीअममध्ये शिरले तेव्हां त्यांनीं बेलजन स्त्रियांवर जुद्धम केल्याची ओगड ऐकूं आली. पण पुढें इंग्लंड फ्रान्स देशांत सैन्यांच्या मोठमोठ्या छावण्या पडल्या तशा व्यापासून पण पुष्कळ अनीति मूलक मंतती उत्पन्न झालेली दिसली तेव्हां हा बोभाटा आपोआप बंद झाला लष्करी थाटाला मुद्दन पुष्कळ स्त्रियांनीं या शिपाई गड्यांनां आत्मसमर्पण केल्याचें दिसले. रशियन लोकांनीं बायकांचीं पलटणेंच उभारलीं होती व तीं आपआपल्या जिल्ह्यांत उत्तम कामें करीत. पण रणांगणावर स्त्री पुरुष पलटणें एकत्र मिसळल्यावर दोघांचेही शौर्य व धैर्य, व वीर्य नाहींसे झाले. लढण्या ऐवजी हीं पलटणे रंगांतच दंग झाली व अखेर स्त्रियांचीं पलटणें मोडून टाकणें भाग पडले. इतर ठिकाणीं स्त्रियांची पलटणें रणांगणावर गेलीच नाहीं.

हिंदी शास्त्रकारांचे गाबाबद जे ह्मणणे आहे ते खरे आहे.

तसांगार समानारि, घृतकुंभसमःपुमान् ॥

तस्मात्घृतं च वार्ह्मिच नैकत्रस्थापयेत् बुधः ॥

बलवानिन्द्रियग्रामा विद्वांसमपिकर्षति ॥

स्त्री ही पेटलेल्या विस्तवाप्रमाणे असून पुरुष हा तुप भरलेल्या मडक्या प्रमाणे आहे यासाठी शहाण्या माणसाने हा विस्तव व हे तूप एकत्र ठेवू नये. इंद्रिये फार जोरदार आहेत ती शहाण्या माणसाला पण भलतीचकडे ओढून नेतात. कालांतराने या मनोवृत्तीत फरक पडेल, स्त्रिया व पुरुष एकमेकांशी निर्विकार मनाने मिसळू शकतील पण तसे होईपर्यंत निदान आपण सावधगिरी ठेवली पाहिजे. चौऱ्यायशी लक्ष योनीतील खोड दहा बीस जन्मांत जाणे शक्य नाही. धोक्यात जाऊन पस्तावण्यापेक्षा सावधगिरीने धोका टाळणेच श्रेयस्कर. ज्या ठिकाणी धोका स्वीकारण्या शिवाय मार्ग नाही तेथे सुद्धा धोका न होण्याची जितकी खबरदारी घेता येईल तितकी घ्यावी. या बेतानेच वर स्त्रियर्माची, शिक्षणाची, व त्यांच्या कामांची मांडणी केली आहे. इळूइळू जग चांगल्याकडेच जात असते पण अद्याप ते पूर्ण झालेले नाही व अपूर्ण जगांत धोका आहे हे आपण विसरतां कामा नये. वाईटाने वाईट व चांगल्याने चांगले वाढत जाते यासाठी नेहमी चांगले करण्याकडे प्रवृत्ती ठेवावी ह्मणजे अखेर तो जगन्नि्यता कल्याणच करील.

॥ कायभ्या पाभरे वोंलावी उत्तरे ॥

॥ परित्या विश्वभरे वोलविली ॥ १ ॥

जयजय रघुवीर समर्थ

समाप्त.

